

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАНИ

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

**МОДЕЛІ КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ
В КРИТИЧНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА**

Кваліфікаційна робота
з напрямку підготовки 0301 «Філософія»
освітнього рівня «вища освіта»
кваліфікації «магістр зі спеціальності 8.030101 Філософія»

Виконала студентка
Дмитренко Ксенія Сергіївна

Науковий керівник
доктор філософських наук, професор
Єрмоленко Анатолій Миколайович

ЗМІСТ

ВСТУП	С. 3—16
РОЗДІЛ I.	
Критична соціальна теорія Юргена Габермаса: основні етапи становлення.....	С. 17—27
РОЗДІЛ II.	
Рефлексійна і комунікативна моделі критики.	С. 28—54
РОЗДІЛ III.	
Порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності.....	С. 55—65
РОЗДІЛ IV.	
Основні проблеми критичної соціальної теорії Ю. Габермаса в контексті теоретичних дискусій 1970—1980-х років.....	С. 66—75
РОЗДІЛ V.	
Критична соціальна теорія перед викликом культурного плюралізму.....	С. 76—85
ВИСНОВКИ	С. 86—89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	С. 90—104

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ім'я Юргена Габермаса (1929–) зазвичай асоціюють із критичною соціальною теорією, справедливо зараховуючи цього мислителя до лав Франкфуртської школи. При цьому, однак, не слід випускати з уваги той факт, що Ю. Габермас є одним із найоригінальніших філософів сучасності¹. Справді, слава Ю. Габермаса як соціального теоретика й одного з найпалкіших апологетів громадянського суспільства набагато перевищує рівень його визнання у філософських колах. Втім, серед повоєнних німецьких інтелектуалів саме Ю. Габермас відзначився своїми історико-філософськими дослідженнями, насамперед, у галузі політичної філософії та філософії Нового часу і Просвітництва, запропонувавши, в результаті, власну історико-філософську концепцію модерну².

Ключовим для даної роботи є визнання значущості досліджень Ю. Габермаса в галузі історії та методології науки, вагому роль в яких відіграє філософський дискурс. Як і Карл-Ото Апель, інтереси цього мислителя не обмежувались німецьким трансценденталізмом (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегель), – у своїх роботах Ю. Габермас також вдався до переосмислення англо-американської аналітичної філософії (Ч. С. Пірс, Л. Вітгенштайн, Дж. Остін), намагаючись синтезувати обидва напрями у власній теорії. З епістемологічної точки зору, Габермасові праці характеризуються тенденцією до «детрансценденталізації» критичного розуму. Незважаючи на це, було б помилкою ототожнити їх із натуралізмом. Розвиваючи власну теорію, Ю. Габермас, радше, намагався якомога тісніше пов'язати філософію

¹ Так, наголошуючи на приналежності Ю. Габермаса до Франкфуртського інституту соціальних досліджень, А. Дахній, разом із тим, підкреслює роль у становленні мислителя його філософських інтересів, зокрема, дисертацію про Ф. В. Й. Шелінга, вплив герменевтики Г.-Г. Гадамера й полеміку з М. Гайдегером. Див.: Дахній А. Післяслово перекладача. Юрген Габермас: становлення соціального філософа / Андрій Дахній // Залучення іншого: студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; [пер. з нім. Андрій Дахній ; наук. ред. Борис Поляруш]. – Л. : Астролябія, 2006. – С. 372—404.

² Див.: Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. – Вильнюс: Изд. ЕГУ, 2006. – С. 31—43.

із дебатами щодо сучасних науки й суспільного розвитку, прагнучи поновити філософську традицію шляхом її залучення до реалізації фундаментальних антропологічних інтересів людства. Філософсько-науковий проект, який розвиває Ю. Габермас, викликає цікавість, насамперед тому, що він розкриває можливості розвитку філософської традиції за рахунок конвергенції з іншими науковими дисциплінами, рефлексії щодо історико-соціальних проблем свого часу, водночас виказуючи всі ризики такого способу мислення. Потенціал розвитку критичної соціальної теорії як нормативно-емпіричної дисципліни, що мала б продемонструвати релевантність раціональних принципів в стосунку до дійсності³, все ще чекає на свого дослідника.

Стан наукової розробки теми. Оприлюднення роботи Ю. Габермаса «Теорія комунікативної дії» 1981 року⁴ спричинило, як відомо, хвилю дискусій у західній філософії та науці першої половини 1980-х років щодо її змісту і значення. Саме на цей період припадає видання основних праць, які вміщують критичний аналіз цієї теорії: йдеться, насамперед, про збірку статей «Комунікативна дія. Есеї про теорію комунікативної дії Ю. Габермаса», (за редакцією Акселя Гонета й Ганса Йоаса)⁵, а також окремі монографії, присвячені аналізу нормативних засад критичної теорії та її

³ Намагання поєднати в рамках однієї теорії нормативний рівень з емпіричним червоною ниткою проходить крізь всю творчість Ю. Габермаса, починаючи з робіт раннього періоду, таких як «Пізнання та інтерес» (1968), і завершуючи фундаментальною працею з політичної філософії і теорії «Фактичність і значущість. До дискурсу теорії права і правової держави» (1992). Спосіб мислення, спрямований на знайдення балансу між трансценденталізмом і натуралізмом, викликав, в результаті, сувору критику як з боку по-фундаменталістськи налаштованих філософів, так і з боку представників соціальних наук. Див.: нижче. – С. 66—75.

⁴ Див.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung ; Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – 1167 S.

⁵ Див.: Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' «Theorie des kommunikativen Handelns» / [hrsg. von Axel Honneth, Hans Joas]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1986. – 419 S. В англ. пер.: Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action / [ed. : Axel Honneth, Hans Joas]. – Cambridge : The MIT Press, 1991. Про актуальність видання свідчить його доповнене перевидання на поч. 2000-х: Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' «Theorie des kommunikativen Handelns». Erweiterte und aktualisierte Ausgabe / [hrsg. von Axel Honneth, Hans Joas]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 2001. – 521 S.

обґрунтування, здійсненого в рамках теорії комунікативної дії А. Гонетом⁶ і Шейлою Бенгабіб⁷. Згадана полеміка мала конструктивний характер: увиразнивши внутрішні суперечності запропонованої теорії, вона вплинула на подальшу еволюцію поглядів Ю. Габермаса, який майже миттєво реагував на заперечення й зауваги своїх опонентів, і стимулювала подальший розвиток критичної соціальної філософії.

В епіцентрі критичного аналізу концепції Ю. Габермаса опинилися найважливіші її складові. Так, зауваження Герберта Шнедельбаха⁸, Чарльза Тейлора⁹ і Мартіна Сіла¹⁰ стосуються *теорії комунікативної раціональності*, що спирається на універсальну прагматику і становить методологічне підґрунтя теорії комунікативної дії. Джефрі Александр¹¹ і Ганс Йоас¹² піддають критиці власне *теорію комунікативної дії*, що постає результатом розробки універсальної прагматики в межах теорії соціальної дії. Йоганес Бергер¹³ і Томас Мак-Карті¹⁴ ставлять під сумнів спробу Ю. Габермаса поєднати в рамках *дворівневої теорії суспільства* поняття «система» й «життєсвіт».

Монографії А. Гонета та Ш. Бегабіб займають проміжне місце між системним та історико-філософським дослідженням. Так, у своїй роботі А.

⁶ Див.: Honneth A. Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie / Axel Honneth. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1985. – 381 S. В англ. пер. : Honneth A. The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory / Axel Honneth ; [transl. by Kenneth Baynes]. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1991. – 340 p.

⁷ Див.: Benhabib S. Critique, Norm, and Utopia : a Study of the Foundations of Critical Theory / Seyla Benhabib. – New York : Columbia University Press, 1986. – 455 p.

⁸ Див.: Schnädelbach H. The Transformation of Critical Theory / H. Schnädelbach // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action / [ed. : Axel Honneth, Hans Joas]. – Cambridge : The MIT Press, 1991. – P. 7—22.

⁹ Див.: Seel M. The Two Meanings of «Communicative Rationality» : Remarks on Habermas's Critique of a Plural Concept of Reason / M. Seel // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 36—49.

¹⁰ Див.: Taylor Ch. Language and Society / Ch. Taylor // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 23—35.

¹¹ Див.: Alexander J. Habermas and Critical Theory / J. Alexander // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 49—73.

¹² Див.: Joas H. The Unhappy Marriage of Hermeneutics and Functionalism / H. Joas // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 97—118.

¹³ Див.: Berger J. The Linguistification of the Sacred and the Delinguistification of the Economy / J. Berger // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 165—180.

¹⁴ Див.: McCarthy Th. Complexity and Democracy / Th. McCarthy // Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action. – Цит. вид. – P. 119—139.

Гонет реконструює рефлексійні стадії розвитку критичної теорії, аналізуючи доробок таких її представників як Теодор Адорно, Макс Горкгаймер, Мішель Фуко. На думку цього дослідника безсумнівним досягненням Ю. Габермаса в цьому контексті є його спроба повернути критичну соціальну теорію на науковий шлях через розробку її нормативних засад. З іншого боку, до головних недоліків теорії комунікативної дії слід зарахувати її опертя на дуалістичну концепцію соціальної дії й суспільства, що продукує статичну картину суспільних взаємодій і має наслідком значне послаблення емансипативного інтересу знання¹⁵.

Ш. Бенгабіб досліджує історичний розвиток критичної соціальної філософії від поч. ХІХ до сьогодні за працями таких філософів як Георг Вільгельм Гегель, Карл Маркс, а також представників Франкфуртської школи – М. Горкгаймера і Т. Адорно. В її роботі теорія комунікативної дії Ю. Габермаса розглядається з точки зору повороту від суб'єкт-об'єктної парадигми соціальних взаємодій, в якій роль основоположного поняття виконує праця, до інтерсуб'єктивного підходу до розуміння суспільних процесів, що виходить із фундаментальної ролі комунікації¹⁶.

Серед історико-філософських досліджень теорії комунікативної дії Ю. Габермаса слід відзначити роботи Анатолія Єрмоленка¹⁷, Олександра Назарчука¹⁸, Дмитра Твардовського¹⁹ та Володимира Фурса²⁰. У відповідних

¹⁵ Критикуючи Габермасову теорію комунікативної дії за дуалізм, А. Гонет говорить про дві фікції, породжені нею: існування вільних від нормативності царин людської діяльності і, відповідно, сфер, позбавлених владних стосунків. Дослідник вбачає можливість подолання цієї дихотомії через розвиток критичної соціальної теорії на основі соціальної боротьби між представниками різних соціально-культурних груп за моральне визнання. Див.: Honneth A. *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. – Цит. вид. – Р. 298—303.

¹⁶ Див.: Benhabib S. *Critique, Norm, and Utopia : a Study of the Foundations of Critical Theory*. – Цит. вид. – Р. 1—15.

¹⁷ Див.: Єрмоленко А. М. *Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко*. – К. : Лібра, 1999. – С. 5—228.

¹⁸ Див.: Назарчук А. В. *Этико-социальные доктрины К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса (анализ методологических оснований)* : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 [Електронний ресурс] / А. В. Назарчук. – Режим доступу до тексту: http://www.nazarchuk.com/books/book4/book4_1.html. Назарчук А. В. Ю. Хабермас и К.-О. Апель: два подхода к обоснованию теории общества в современной немецкой философии [Електронний ресурс] / А. В. Назарчук. // *Русский филологический вестник*. – 1998. – №5. – Режим доступу до статті: <http://www.nazarchuk.com/articles/article4.html>.

¹⁹ Див.: Твардовский Д. В. *Концепция коммуникативной рациональности в трудах Ю. Хабермаса* : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Д. В. Твардовский. – М. : б. и., 2006. – 160 с.

²⁰ Див.: Фурс В. *Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс*. – Цит. вид. – С. 29—118.

працях ця група авторів так чи інакше торкалась також і системних проблем соціальної філософії і теорії.

На думку А. Єрмоленка, Ю. Габермас розробляє свою соціальну теорію в рамках комунікативної парадигми, що лежить в основі проекту трансформації філософії Карла-Ото Апеля²¹. Комунікативна теорія суспільства спирається на трансцендентальну (ідеальну) мовну прагматику, що поєднує дві царини дослідження: з одного боку завданням філософії залишається пошук останнього обґрунтування, а з іншого – її поле досліджень поширюється на царину повсякденного мовлення, що відповідає загальному спрямуванню лінгвістично-герменевтично-прагматичного повороту у філософії другої половини ХХ століття. Історична реконструкція західної соціологічної думки (Макс Вебер, Джордж Мід, Еміль Дюркгайм, Талкот Парсонс), яку здійснює Ю. Габермас у своїй соціальній теорії, передбачає парадигмальний поворот від цілераціональної до комунікативної дії.

О. Назарчук присвячує своє дослідження порівняльному аналізу методологій, що лежать в основі соціальної філософії К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. Це передбачає аналіз змісту та евристичного потенціалу основних понять теорії комунікативної дії, таких як комунікативна раціональність, комунікативна і стратегічна дія, система й життєсвіт. Хоча комунікативна парадигма суспільства в цілому протиставляється суб'єктно-об'єктному підходу в класичній філософії (на прикладі філософії Томаса Гобса), на думку цього дослідника, доробок К.-О. Апеля та Ю. Габермаса слід розглядати з точки зору синтезу німецької й англосаксонської традицій соціальної філософії.

Дослідницький інтерес В. Фурса охоплює широке поле «критичних теорій». Він зосереджує увагу на праці Ю. Габермаса як такій, що здатна закласти нову парадигму соціальної філософії. При цьому «Теорія

²¹ Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 91.

комунікативної дії» витлумачується з огляду на історико-філософський проект Ю. Габермаса, присвячений реконструкції філософського дискурсу модерну (на матеріалах промови 1980 р. «Модерн – незавершений проект»)²². У другій частині монографії В. Фурс зосереджується на полеміці між Ю. Габермасом і М. Фуко та її впливі на подальший розвиток критичної теорії на прикладі праць А. Гонета й Ненсі Фрезер.

Таким чином, серед досліджень «Теорії комунікативної дії» можна виокремити систематичні, присвячені, насамперед, критиці Габермасових розробок з точки зору актуальної філософії та соціальної теорії, та історико-філософські, що розглядають цю теорію на тлі комунікативного повороту у філософії другої половини ХХ сторіччя. На наш погляд, найбільш цікавою з точки зору евристичного потенціалу є позиція А. Гонета та Ш. Бенгабіб, які, вдаючись до історичної реконструкції в царині критичної соціальної філософії та теорії, водночас намагаються виявити її системні проблеми, вказати на можливі шляхи їх розв'язання, і, тим самим, відкрити нові перспективи для розвитку критичного мислення.

При цьому, однак, переважна більшість згаданих авторів зосереджується на аналізі теорії комунікативної дії, тобто, фактично, результату дослідницької праці Ю. Габермаса за двадцять попередніх років. Натомість, ранній період творчості мислителя, що припадає на 1960-ті, залишається майже цілковито поза увагою критиків. Єдиним дослідником, який вдається до обговорення філософської та науково-методологічної проблематики у працях цього періоду, є А. Гонет. Однак він розкриває відповідну тематику вельми побіжно, наголошуючи, насамперед, на перевазі в цей період Габермасової діяльності орієнтації на антропологію²³.

²² Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. – Вильнюс: Изд. ЕГУ, 2006. – С. 30—31.

²³ Відповідний розділ Гонетової праці має назву «Габермасова антропологія знання: теорія пізнавально-конститутивних інтересів». Див.: Honneth A. The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory. – Цит. вид. – Р. 203—239.

В цьому контексті слід вказати на праці Томаса Мак-Карті – відомого дослідника творчості Ю. Габермаса в США, перекладача його творів²⁴ і незалежного науковця, якому багато в чому завдячуємо рецепції Габермасового доробку в англomовному світі. З-поміж інших, роботи Т. Мак-Карті вирізняються спрямуванням на реконструкцію критичної соціальної теорії Ю. Габермаса в її становленні, з врахуванням відповідних філософських та науково-методологічних засад, а також проблем конвергенції з іншими науковими напрямками.

Підсумовуючи, можемо говорити про те, що стан вивчення Габермасової теоретичної спадщини характеризується певного роду дефіцитом: його теорія комунікативної дії зазнала великого розголосу і широкого розповсюдження, тоді як праці раннього періоду, такі як «Пізнання та інтерес», залишаються зовсім малодослідженими. Втім, саме аналіз змін і трансформацій поглядів Ю. Габермаса в часовому проміжку від видання «Пізнання та інтересу» до оприлюднення «Теорії комунікативної дії» може дозволити не лише поглибити розуміння творчості мислителя в цілому, але й здобути більш ґрунтовне осягнення його позиції як філософа і науковця з огляду на загальні тенденції філософсько-наукового дискурсу другої половини ХХ століття. Як відомо, методологічне підґрунтя соціально-критичної теорії Ю. Габермас закладає ще наприкінці 1960-х. В зв'язку із цим може постати запитання: в чому теорія комунікативної дії виявляється послідовною реалізацією саме цього, раннього проекту критики, а в чому – відходом від нього? Зрештою, настанова на пошук відмінностей між пізнім та раннім проектами критичної соціальної теорії має дозволити осмислити науковий доробок Ю. Габермаса в його динаміці і, як наслідок, проаналізувати те, яким чином і чому змінювались методологічні моделі його

²⁴ Зокрема, Т. Мак-Карті належить переклад англійською мовою «Теорії комунікативної дії». Повний список перекладів і публікацій цього дослідника див.: *Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in Honor of Thomas McCarthy / edited by William Rehg and James Bohman.* – Cambridge : The MIT Press 2001. – P. 431—435.

теорії, а також – чи є можливими інші інтерпретації його вчення. Все це, в результаті, могло б сприяти розкриттю можливостей подальшого розвитку критичного мислення за сьогодення.

Спробуємо, з урахуванням цього, сформулювати предмет і завдання нашого дослідження.

Об’єктом дослідження є критична соціальна теорія Ю. Габермаса.

Предмет дослідження становлять моделі комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса.

Метою дослідження є порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса.

Зазначена мета реалізується у роботі через розв’язання таких **завдань**:

- здійснити порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса;
- реконструювати критичну соціальну теорію мислителя в ході її історичного розвитку з виокремленням основних етапів становлення;
- дослідити методологічні засновки й основопоняття критичної соціальної теорії на кожному з цих етапів;
- дослідити основні проблеми критичної соціальної теорії Ю. Габермаса в контексті теоретичних дискусій 1970—1980-х років;
- окреслити перспективи прагматичної трансформації критичної соціальної теорії за доби культурного плюралізму.

Структура дослідження зумовлена логікою розкриття теми і відповідає поставленій меті та завданням.

Робота містить вступ, п’ять розділів, висновки та список використаних джерел.

Перший розділ має назву *«Критична соціальна теорія Юргена Габермаса: основні етапи становлення»* і присвячений історико-біографічному оглядові доробку мислителя, а також проблемі синтезу теорії та практики на ранньому етапі його творчості, що продовжувала відігравати провідну роль у його наукових пошуках і в подальшому.

Другий розділ *«Рефлексійна і комунікативна моделі критики»* включає результати аналізу двох фундаментальних праць Ю. Габермаса – *«Пізнання та інтерес»* і *«Теорія комунікативної дії»*. У розділі викладено методологічні засновки соціально-критичної теорії Ю. Габермаса на ранньому та зрілому етапах його творчості, а також дане визначення відповідних основопонять.

У третьому розділі *«Порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності»* здійснено порівняльний аналіз методологічних засновків рефлексійного й комунікативного методологічних підходів до критичної соціальної теорії. При цьому основну увагу зосереджено на порівнянні терапевтичної та дискурсивної моделей комунікації, а також ускладненнях, що виникають при спробі їх застосування до соціальної теорії.

Четвертий розділ *«Основні проблеми критичної соціальної теорії Ю. Габермаса в контексті теоретичних дискусій 1970—1980-х років»* присвячено оглядові критики методологічних засновків теорії Ю. Габермаса з боку таких філософів та науковців як К.-О. Апель, Д. Бьолер, Т. Мак-Карті, Г. Шнедельбах та ін. Контраргументи опонентів Ю. Габермаса викладено у відповідності до трьох основних проблем його теорії: обґрунтування, конвергенції з іншими науковими дисциплінами і дуалістичної моделі суспільної побудови.

Предметом п'ятого розділу під назвою *«Критична соціальна теорія перед викликом культурного плюралізму»* є прагматичний поворот у критичній соціальній теорії на прикладі політичної теорії Джеймса Богмана і культурної прагматики Джефрі Александера. Наприкінці подано оцінку рефлексійного та комунікативного підходів з огляду на нові завдання, що постають перед критичною соціальною теорією за сьогодення.

У висновках підсумовано результати здійсненого дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження становлять загальні принципи наукового пізнання (передусім системність і об'єктивність) та комплексне застосування методів гуманітарного пізнання й історико-філософської реконструкції.

Зокрема, аналіз доробку Ю. Габермаса із подальшим виокремленням основних етапів його творчості здійснено із застосуванням історико-біографічного методу. Дослідження методологічних засновків та основопонять критичної соціальної теорії передбачало поєднання проблемного та аналітичного підходів, реалізацію герменевтичних методик і процедур із подальшим системним узагальненням. Історико-порівняльний і аналітичний методи лежать в основі порівняльного аналізу моделей комунікативної раціональності у відповідності до типів критичної соціальної теорії.

Джерельну базу дослідження складають, передусім, твори Ю. Габермаса на філософську, соціальну, політичну та етичну тематики, написані ним у 1960–80-х роках; полемічні збірники зі статтями його опонентів і монографії окремих дослідників, що відбивають основні проблеми Габермасової критичної соціальної теорії, а також ключові роботи з феноменології, філософії мови та соціальної теорії ХХ століття, які мали безпосередній вплив на формування теорії комунікативної дії. Окремо слід вказати на низку філософських праць, фундаментальних для розуміння історичного розвитку критичної соціальної теорії та її взаємин із філософією. Як допоміжні джерела були використані підручники з соціальної філософії і теорії, а також бібліографічні показники.

Апробацію результатів дослідження було здійснено у доповіді авторки «Моделі комунікативної раціональності в критичній соціальній

теорії Юргена Габермаса», виголошеній на Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2011», яка відбулася у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 21—22 квітня 2011 р. Тези доповіді надруковано у збірнику матеріалів конференції²⁵.

Крім того, авторкою було підготовлено статтю «Юрген Габермас: від рефлексії до комунікації» (обсяг – 1 др. арк.), прийняту до друку в альманасі «Магістеріум» (Вип. 40. Історико-філософські студії. – К. : НаУКМА, 2012).

Результати здійсненої у роботі історико-філософської реконструкції становлення критичної соціальної теорії Ю. Габермаса, аналізу та порівняння відповідних моделей комунікативної раціональності, що лежать в основі його вчення, узагальнено у таких **положеннях, що виносяться на захист**:

1. Розробляючи власну критичну соціальну теорію, Ю. Габермас спирався на модель нормативно-емпіричної дисципліни, намагаючись показати, яким чином раціональні норми конституують соціальну дійсність. Реконструкція творчого шляху мислителя дозволяє виявити в його доробку дві основні моделі комунікативної раціональності, що розрізняються з точки зору типів комунікації, які лежать в їх основі, і мають значущі імплікації для методології сучасних соціальних наук.
2. Першу модель комунікативної раціональності мислитель формулює у працях другої половини 1960-х років («Пізнання та інтерес»). Він розвиває теорію пізнавальних інтересів як квазітрансцендентальну критику наукового пізнання. Пізнавальний інтерес можна визначити як когнітивний взаємозв'язок, що є іманентно присутнім у таких фундаментальних історико-антропологічних структурах як мова, праця, і влада, і визначає їх розвиток.
3. Це поняття дає змогу запровадити поділ наук на емпірико-аналітичні, історико-герменевтичні і соціально-критичні. Емпірико-аналітичні науки керуються технічним інтересом пізнання, головною метою якого

²⁵ Дмитренко К. С. Моделі комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Юргена Габермаса / К. С. Дмитренко // Дні науки філософського факультету – 2011 : Міжнародна наукова конференція (21 – 22 квітня 2011 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Ч. I. – С. 71 – 72.

є підпорядкування довколишнього світу за допомогою технічних засобів і якомога більш точне прогнозування майбутнього. Історико-герменевтичні науки спрямовані на досягнення порозуміння, що лежить в основі практичного інтересу пізнання. Якщо перші виходять з передпокладання об'єктивної науки, то другі – з поняття передрозуміння, приналежного до мовно-культурного горизонту традиції. Таким чином, незважаючи на методологічні розрізнення, обом типам наук властивий догматизм. Його можна подолати, звертаючись до соціально-критичних наук, ключовими для розуміння яких є поняття саморефлексії та емансипативний інтерес пізнання.

4. Рефлексійна критика спирається на теорію загальної інтерпретації, яку Ю. Габермас розвиває, переосмислюючи доробок Зигмунда Фрейда. Психоаналітичні поняття формуються в процесі терапевтичної практики, діалогу лікаря з пацієнтом. Хоча теорія загальної інтерпретації включає металогічну структурну модель із функційними інстанціями Я, Воно і Над-Я, основна вага припадає тут на герменевтичний рівень, який передбачає реконструкцію індивідуальної історії пацієнта. Подібно до драми, загальна інтерпретація, яку лікар пропонує пацієнтові, має наративну структуру. Однак, разом із цим, вона є гіпотезою, яка отримує потвердження лише в тому разі, якщо буде прийнята пацієнтом і продовжена на рівні його власного життя.
5. Друга модель комунікативної раціональності була оприлюднена на початку 1980-х років у праці «Теорія комунікативної дії». Вона вибудовується на основі універсальної прагматики, яка, своєю чергою, спирається на теорію мовних актів і комунікативної компетенції. Основним нормативним поняттям тут є домагання значущості, які становлять умови можливості дискурсу. Ю. Габермас виділяє чотири типи таких домагань: істинність, правильність, правдивість і зрозумілість. Хоча на металогічному рівні значущість цих домагань

визнається універсальною, вони все одно кожного разу вимагають potwierдження на рівні контекстуальних взаємодій.

6. Тип комунікації, яку Ю. Габермас пропонує для теорії комунікативної дії, спирається на поняття дискурсу. Суб'єкти відповідних взаємодій мають однаковий рівень володіння мовними компетенціями, включаючи як здійснення мовних актів, так і рефлексію щодо висловленого. Порозуміння досягається в тому разі, якщо висловлювання приймається слухачем на основі достатнього обґрунтування мовцем власних суджень в процесі аргументації.
7. Порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса (відповідно, рефлексійної і комунікативної критик) дозволяє виявити, що хоча в цілому вони орієнтуються на один різновид наукової побудови, однак фундаментально відрізняються одна від одної з точки зору типів комунікації. Так, критична соціальна теорія, розроблена на основі психоаналізу, так само, як і теорія комунікативної дії, передбачає орієнтацію на металогічний рівень. У першому випадку його роль виконує структурна модель, у другому – універсальні домагання значущості. Подібним чином обидві версії критичної теорії включають вимогу емпіричного potwierдження: для того, щоб набути чинності, загальна інтерпретація має бути застосована на рівні терапії, тоді як комунікативна дія – на рівні теорії модерну.
8. Разом із цим терапевтичний і дискурсивний типи комунікації виходять із принципово відмінного розуміння мови. Так, у випадку діалогу лікаря з пацієнтом значення отримують як мовні акти, так і відхилення від них (пропуски, помилки, перекирчення і т.д.). Більш того, останнім надається особлива вага, оскільки, за принципами глибинної герменевтики, саме вони вказують на витіснені у несвідоме потяги, що являють собою основний чинник психічних розладів. Дискурс, навпаки, не передбачає нічого подібного. Універсальна прагматика

концептуалізує мовні акти у відповідності до нормативних структур, які вона має реконструювати. Комунікація в даному випадку відбувається між компетентними мовцями, які володіють своїм знанням в повній мірі і прагнуть до його вдосконалення. На противагу психоаналітичному діалогові, що розгортається між досвідченим лікарем і слабким пацієнтом, який потребує допомоги, учасники дискурсу посідають один щодо одного принципово симетричні позиції.

9. Проведений порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності має вагомі наслідки для методології сучасних соціальних наук. В рефлексійній моделі критики основний акцент припадає на герменевтичну компоненту критичної теорії, тоді як в комунікативній – на нормативну. Дискурс має потенціал конвергенції з політичною теорією, забезпечуючи нормативне підґрунтя громадянського суспільства, тоді як поширення психоаналізу на критику ідеології залишається проблематичним. І, навпаки, теорія загальної інтерпретації є чутливішою до контексту і має кращі перспективи застосування з огляду на культурний поворот, тоді як дискурс з його універсалістськими домаганнями не дозволяє схопити культурні розрізнення.

РОЗДІЛ І

КРИТИЧНА СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА:

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

І.1. Тематика і проблематика основних праць Ю. Габермаса: історико-біографічний огляд.

Намір розглянути творчий доробок Ю. Габермаса з історико-біографічних позицій ставить дослідника перед непростим завданням. Передусім, важко реконструювати смисл творчого шляху, допоки життя автора, та ще й такого плідного, як Ю. Габермас²⁶, ще не завершено²⁷. Але справжня причина утруднень при спробі ретроспективної реконструкції смислової послідовності творів Ю. Габермаса, що з необхідністю передбачає їх класифікацію, впорядкування, виявлення моментів переламу й напруги, в контексті його життєвого шляху полягає навіть не в цьому. Ю. Габермас як автор є складним, насамперед, через те, що його праці є безпосередніми свідченнями тих безперервних науково-дослідницьких пошуків, які він не припиняв здійснювати протягом всього свого життя. Габермасові твори не піддаються операції вилаштування в одну пряму лінію, оскільки вони продовжують зберігати всю внутрішню напругу становлення його думки як філософа й науковця.

Тематично твори Ю. Габермаса утворюють розмаїтий ландшафт, в якому філософія входить у тісний взаємозв'язок з іншими дисциплінами, такими як політика, соціальна теорія та етика. До цього слід додати авторську концепцію історії філософії за доби модерну, а також дослідження

²⁶ Остання бібліографія праць Ю. Габермаса включає більше 50 німецькомовних найменувань лише в підрозділі «Першоджерела», що переважно складається з монографій, виданих автором впродовж його наукової діяльності. Див.: Görtzen R. Habermas: Werk und Wirkung [Електронний ресурс] / Rene Görtzen. – S. 1—3. – Режим доступу до книги: <http://www.detlef.horster.phil.uni-hannover.de/lit/habermas.pdf>.

²⁷ Ю. Габермас народився 18 червня 1929 року. Два роки тому, 2009 року, в академічних колах, і ширше, – в громадянському середовищі Німеччини – святкувався 80-річний ювілей мислителя. Див., напр.: Knipp K. «Religiös unmusikalisch» – Habermas wird 80 [Електронний ресурс] / Kersten Knipp. – Deutsche Welle. – 18.06.2009 – Режим доступу до статті: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4328970,00.html>.

проблематики таких дисциплін як теорія істини, теорія аргументації, теорія соціальної еволюції і соціальної дії, що систематично розроблялася Ю. Габермасом, в результаті склавши невід'ємну частину його власних теоретичних побудов. Пізні твори мислителя на теми етики за доби біотехнологій та релігійності²⁸, що набули широкого публічного розголосу, є радше наслідком застосування його теорії комунікативної дії і багато в чому мають публіцистичний характер.

Незважаючи на все розмаїття тематики Габермасових праць, слід розуміти, що йдеться лише про перше враження. Заглиблення у проблематику ключових творів Ю. Габермаса, їх порівняльний аналіз на рівні методології й основопонять дозволяють виявити стратегічні орієнтири, що спрямовували думку мислителя від самого початку його діяльності, ще на початку 1960-х, і зазнали поступового втілення впродовж наступних двох десятиліть. Заступивши у 1965 року на посаду директора Франкфуртського інституту соціальних досліджень, Ю. Габермас продовжував зберігати свою ідентичність як представника критичної соціальної теорії, незважаючи на подальший тимчасовий розрив із традиційним осідком критиків²⁹. Втім, його вірність «заповідям вчителів» – М. Горкгаймера³⁰ і Т. Адорно, – швидше була вірністю за духом, аніж за буквою. В історії критичної думки за Ю. Габермасом закріпилось беззаперечне місце новатора критичної соціальної теорії, що, звісно, не могло відбутись без значного відступу від поглядів попередників. Загальником серед дослідників є та думка, що саме Ю. Габермас поновив запитання про нормативні засади критичної соціальної теорії, повернувши її на терени науки про суспільство, чим вона, фактично,

²⁸ Див.: Habermas J. Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 2001. – 164 S.; Habermas J. Zwischen Naturalismus und Religion. Philosophische Aufsätze / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 2005. – 372 S.

²⁹ Через непорозуміння з М. Горкгаймером, Ю. Габермас був змушений захищати свою габілітаційну дисертацію «Структурні зміни публічності» 1961 року в Марбурзі, а потім прийняти запрошення на екстраординарну професуру в університеті Гайдельберга. Щоправда, він повертається до Франкфуртського університету вже 1964 року, де очолює кафедру філософії та соціології. Див.: Дахній А. Післяслово перекладача. Юрген Габермас: становлення соціального філософа. – Цит. вид. – Р. 373—393.

³⁰ Незважаючи на складнощі в особистих стосунках із М. Горкгаймером, за спостереженнями критиків, саме останній мав більше впливу на теоретичну позицію Ю. Габермаса, а не більш прихильний до нього Т. Адорно. Окрім Горкгаймерового протиставлення критичної і традиційної теорії, в цьому контексті також варто вказати на його критику інструментального розуму. Див.: там само. – Р. 395—396.

припинила бути в пізніх працях франкфуртців, обмежених історико-філософським підходом. Інша новація, яку зазвичай приписують Ю. Габермасу, відмежовуючи його не тільки від критичної соціальної теорії «Франкфуртської школи», а й від більш давніх представників критичного мислення, таких як Г. В. Ф. Гегель і К. Маркс, полягає в розрізненні між монологічною філософією суб'єкта й комунікативною парадигмою, опертою на інтерсуб'єктивну взаємодію³¹. Наполягання на фундаментальності комунікації при поясненні соціального було витлумачене послідовниками Ю. Габермаса як одне із принципів положень сучасної критичної теорії. Як пише Ш. Бенгабіб: «Я прагну довести, що конструювання соціальної теорії, адекватної для витлумачення пізньокапіталістичних суспільств, з методологічної і емпіричної точок зору передбачає задіяння концепції соціальної дії, опертої на модель комунікації. Це тягне за собою ніщо інше як парадигмальне зміщення в критичній теорії від виробництва до комунікативної дії, від політичної філософії суб'єкта до політики радикальної інтерсуб'єктивності»³².

Наше дослідження, що від початку розгорталось у полі теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, було, зрештою, цілеспрямовано обмежено в хронологічний спосіб 1960-ми – першою половиною 1990-х років. Саме в цьому часовому проміжку виходять дві найважливіші для розуміння становлення теоретичної позиції мислителя праці – «Пізнання та інтерес» (1968) і «Теорія комунікативної дії» (1981). Якщо першу роботу можна охарактеризувати як епістемологічний начерк критичної теорії, то другу – як її детальну розробку як соціальної, що передбачало поширення на теорію

³¹ Зокрема, А. Гонет вирізняючи Габермасів підхід на тлі бачення соціальної критичної теорії М. Горкгаймером, що в пізніх роботах розробляє філософію історії, спираючись виключно на поняття праці, і Мішелем Фуко, який розвивав свою теорію влади, виходячи зі стратегічної моделі соціальної взаємодії, зазначає наступне: «Габермас з його концепцією комунікативної дії вперше відкриває теоретичний підхід, що дає можливість розпізнати початок відповіді на цю основну проблему, оскільки в рамках його теорії структури соціального домінування можуть бути пояснені як результат процесів комунікативної згоди, що забезпечує внутрішнє домагання реалізації інтерсуб'єктивної свободи, яка слугує за еталон рефлексійної критики влади». Див.: Honneth A. *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. – Цит. вид. – Р. xvi—xvii.

³² Benhabib S. *Critique, Norm, and Utopia : a Study of the Foundations of Critical Theory*. – Цит. вид. – Р. 12.

суспільства, і, разом із тим, зміщення з попередніх методологічних позицій. Основні зусилля в рамках нашого дослідження будуть спрямовані на те, щоб осмислити це становлення критичної соціальної теорії Ю. Габермаса, включаючи аналіз методологічних положень і змістовну проробку основопонять у згаданих працях.

Враховуючи поставлені завдання, ми виходили з такої тематичної періодизації наукової діяльності Ю. Габермаса у відповідному часовому проміжку:

I. 1961–1969 (ранній) – критичні дослідження з історії науки, політичної теорії, а також суперечностей суспільного розвитку за доби пізнього капіталізму («Студенти і політика. Соціологічне дослідження щодо політичної свідомості франкфуртських студентів», 1961; «Теорія і практика. Соціально-філософські студії», 1963; «Техніка і наука як «ідеологія»», 1968); науково-методологічне обґрунтування критичної теорії («Пізнання та інтерес», 1968³³);

II. 1970–1980 (проміжний) – дослідження з методології соціальних наук та історичного матеріалізму («До логіки соціальних наук», 1970; «Теорія суспільства чи соціальна технологія. До чого призводить системний підхід?», 1971; «До реконструкції історичного матеріалізму», 1976; лекції з комунікативної теорії суспільства та універсальної прагматики 1970/1971 і 1976 років, включені до пізнішого збірника «Попередні студії і доповнення до теорії комунікативної дії», 1984³⁴)

III. 1981–1992 (зрілий) – формування критичної теорії суспільства в межах комунікативної парадигми («Теорія комунікативної дії», 1981);

³³ Див.: Habermas J. Student und Politik. Eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten / Jürgen Habermas ; Ludwig von Friedeburg, Christoph Oehler, Friedrich Weltz – Neuwied ; Berlin: Luchterhand, 1961. – 359 S. Habermas J. Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien / Jürgen Habermas – Neuwied ; Berlin: Luchterhand, 1963. – 379 S. Habermas J. Technik und Wissenschaft als „Ideologie“ / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – 169 S. – (Edition Suhrkamp ; 287). Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – 364 S. – (Theorie ; 2).

³⁴ Habermas J. Zur Logik der Sozialwissenschaften/ Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1970. – 329 S. Habermas J. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung? / Jürgen Habermas, Niklas Luhmann. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1971. – 401 S. – (Theorie. Theorie-Diskussion). Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1976. – 346 S. Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995. – 605 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1176).

застосування теорії комунікативної дії до царин етики і політичної теорії («Моральна свідомість і комунікативна дія», 1983; «Фактичність і значущість. До дискурстеорії права і демократичної правової держави», 1992³⁵).

Відповідно, якщо кульмінацією раннього періоду є робота «Пізнання та інтерес», присвячена розробці науково-методологічних засновків критичної теорії, то зрілого – «Теорія комунікативної дії», де викладається теорія суспільства, розроблена на засадах універсальної прагматики або теорії комунікативної компетенції. Порівняльний аналіз цих двох робіт дозволяє виявити дві різні моделі комунікативної раціональності, реконструкція яких, поруч із оцінкою з огляду на прагматичний поворот у критичній теорії, і являє предмет пропонованого дослідження.

I.2. Синтез теорії і практики як головне завдання критичної соціальної теорії.

Аналіз раннього періоду Габермасової творчості, – а саме його праць, присвячених розвитку суспільства й політиці, – дозволяє говорити про наявність вже на цьому етапі інтенцій, визначальних як для розуміння подальшого розвитку його проекту критичної теорії, так і оцінки успішності його кінцевої реалізації. Зокрема, йдеться про ідею «теорії суспільства, розробленої з практичним наміром», яка б спиралась на принциповий взаємозв'язок науково-методологічних положень із історією розвитку суспільства й природою соціальних практик. Ставлячи за мету розробити подібну теорію, Ю. Габермас виходить із завдань, що стали традиційними для критичного мислення, починаючи з К. Маркса, для якого сама ідея емансипації з необхідністю передбачала її дійсне впровадження в існуючому

³⁵ Див.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung ; Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – 1167 S. Habermas J. Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln/ Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1983. – 208 S. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1992. – 666 S.

суспільстві шляхом революційної практики³⁶. Ще одна доречна тут референція стосується М. Горкгаймера, який концептуалізував критичну теорію на протигагу традиційній як таку, що визнає суспільні передумови свого формування і робить їх предметом рефлексії³⁷.

Для Ю. Габермаса шлях до формування цієї теорії пролягає через історико-систематичне дослідження проблеми взаємозв'язку між теорією і практикою, що прослідковувалась ще від часів Античності. В ретроспективному огляді власних робіт з відповідної проблематики він характеризує свій науковий проект як «історичний матеріалізм» або «теорію суспільства, розроблену з практичним наміром, що дозволяє уникнути взаємодоповнювальних слабкостей як традиційної політики, так і модерної соціальної філософії»³⁸. Щоправда, на ранньому етапі згадана проблема досліджується Ю. Габермасом з особливої точки зору, а саме – в контексті «емпіричних аспектів співвідношення між наукою, політикою, і громадською думкою в розвинених капіталістичних соціальних системах»³⁹.

Цей специфічний спосіб розгляду передбачає занурення в надзвичайно широкий соціокультурний контекст, що з необхідністю імплікує рефлексію над глобальними тенденціями розвитку західної цивілізації, включаючи відповідні зрізи політичного, економічного й антропологічного аналізу. Розмірковуючи над діагнозами доби, Ю. Габермас звертається до досліджень таких відомих теоретиків західного суспільства як Гельмут Шельскі, Арнольд Гелен, Макс Вебер, Герберт Маркузе. Починаючи з Нового часу, західне суспільство розвивалось, здебільшого, за рахунок нарощування технологічного потенціалу, техніки, створеної в надрах раціоналізованої за

³⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1988. – С. 58—68. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / Карл Маркс // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – Т. I. – М. : Политиздат, 1980. – С. 2.

³⁷ Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie / Max Horkheimer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1992. – S. 213—216. – (Fischer Wissenschaft).

³⁸ Habermas J. Theory and Practice / Jürgen Habermas ; [transl. by J. Viertel]. – Boston : Beacon Press, 1974. – P. 3.

³⁹ Там само.

взірцем математичного природознавства науки. Згідно з тезою про технологізацію, між технікою й цілераціональною дією, за моделлю якої раціоналізований суб'єкт організовує свій досвід і довоколишній світ, існує іманентний зв'язок. Як наслідок, зворотнім боком раціоналізації світу через техніку є неконтрольована експансія технологій в суспільстві й природі. В сучасному західному суспільстві техніка досягла небувалого розквіту, набагато випередивши інші суспільні царини, такі як освіта й політика. На думку Ю. Габермаса, освітні інституції більше не виконують свою просвітницьку функцію виховання відповідальних і дорослих членів суспільства, радше вони діють наче придатки науки, цілком підпорядкованої завданню технологічного підкорення людиною світу природи. Те саме стосується політики, що за сьогодення втратила зв'язок із цариною практики, тобто етичної дії, спрямованої на досягнення згоди з іншими суб'єктами на рівні життєсвіту. Так, згідно із технологічною моделлю політики, члени суспільства виявляються керованими представниками політичної еліти, що, своєю чергою, беззастережно довіряє об'єктивним висновкам наукових експертів.

В цілому поділяючи висновки М. Вебера й Г. Маркузе щодо негативних наслідків для життєсвіту надмірної раціоналізації, Ю. Габермас разом із тим не відкидає шлях раціонального розвитку в цілому, намагаючись віднайти іншу його модель, відмінну від об'єктивістської. Саме з цією метою він на противагу цілераціональній дії впроваджує в обіг поняття дії комунікативної, головною особливістю якої є те, що вона розгортається на рівні інтерсуб'єктивності.

Комунікативна дія є конститутивною в стосунку до політичної сфери, адже саме вона забезпечує вимір соціальної нормативності, на який спирається демократичне волевиявлення громадян. Політика, розроблена на основі комунікативної дії, може слугувати за правильну модель «раціоналізації знизу», відмінну від домінувальної наразі й патологічної в

своїй основі моделі «раціоналізації згори», за якої автономні сфери політики та освіти виявляються цілковито підкореними техніці як ідеології.

Виходячи з цього, можна зрозуміти той факт, чому саме політичний аналіз є центральною темою Габермасових робіт у ранній період його творчості. За сучасних умов саме політика є тією провідною цариною, що може взяти на себе функцію головного рушія західного суспільства в напрямі нормалізації раціональних засад його розвитку. Саме в політиці отримує найбільший потенціал до реалізації комунікативна дія, на основі якої конститується фундаментальний вимір соціальних практик – вимір життєсвіту. Щоб обґрунтувати цю тезу, Ю. Габермас вдається до історичного дослідження розвитку політичної думки та її взаємозв'язку з теорією та практикою.

Його намір полягає в тому, щоб показати, яких змін зазнали розуміння та сутність політики в часовому проміжку від Античності до Нового часу. Так, якщо Аристотель включав політику до царин практичного знання, тобто етики, то за часів Ренесансу, в творах Ніколо Макіавеллі і Томаса Мора нормативний елемент був майже цілком вилючений із політичного мислення. Відмінність класичної парадигми політики від її новочасного аналогу можна викласти у трьох тезах⁴⁰:

1. за античної доби політика вважалась вченням про добре і справедливе життя; вона була продовженням етики. В Канта політика перетворюється на зовнішній закон, що не має прямого зв'язку із внутрішніми етичними принципами індивіда;

2. за давніх часів політика була частиною практичного знання, але при цьому не мала стосунку до *techne* – майстерності виробляти штучну продукцію. Виховання чеснот відбувалось в педагогічний, а не технічний спосіб. У Т. Гобса політика витлумачується як наука, спрямована разом із технікою на опанування світу;

⁴⁰ Habermas J. *Theory and Practice*. – Цит. вид. – Р. 42.

3. в Аристотеля політика не мала стосунку до теоретичного знання, епістеми. Вона вважалася знанням, залежним від обставин. Політика стосувалась *phronesis* – знання про правильну поведінку, яка б дозволяла додати труднощі контингентного соціального життя. У Т. Гобса ж, навпаки, політика набуває об'єктивності, властивій ідеалові новочасної науки.

Т. Гобс витлумачує політику як соціальну філософію, що отримує обґрунтування з позиції точних наук. Це призводить до фундаментальних трансформацій в царині політичної теорії. Відтепер політика оперує законами політичного ладу, що мають місце незалежно від конкретних часу й обставин. Спосіб переведення знання в дійсність отримує застосовний, технічний характер. Це означає, що із законів виводяться правила, які потім докладаються до суб'єктів політичної дії. Таким чином, людська поведінка перетворюється на об'єкт регулювання з боку політтехнологів, головним завданням яких є забезпечення стабільності справедливого політичного режиму, безвідносно до волі окремих суб'єктів⁴¹.

На думку Ю. Габермаса, закріплення об'єктивістської моделі політичної науки відбувається в XIX столітті, коли провідне місце в науковій методології посідає позитивізм. Теза про «свободу від цінностей», що знайшла своє місце в роботах М. Вебера з методології соціальних наук на початку XX століття, призвела до остаточної сцієнтифікації політичної сфери, цілковитого відокремлення політичної теорії від етичного виміру практичного знання. Таким чином, політика втратила герменевтичну складову, на важливості якої наголошував Джамбаттиста Віко. Усвідомлюючи всі негативні наслідки цієї втрати, Ю. Габермас в суперечці між прихильниками об'єктивізму й апологетами філософії здорового глузду пристає на бік герменевтики, при цьому намагаючись не втратити наукове домагання про строгість висловлювань, властиве сучасній науці: «Як можливе знання про соціальні взаємостосунки в житті? Як, перебуваючи всередині політичної ситуації, ми можемо прояснити питання, що є

⁴¹ Див.: там само. – Р. 43.

практично необхідним і об'єктивно можливим? Це питання може бути поставлене з нашого історичного контексту: як обіцянка практичної політики – а саме, забезпечення практичної орієнтації в тому, що є правильним і справедливим в даній ситуації – може бути відновлена без відмови від, з одного боку, строгості наукового пізнання, якої вимагає модерна соціальна філософія на противагу практичній філософії класиків? І з іншого, – як може бути відновленою обіцянка соціальної філософії забезпечити аналіз взаємостосунків у соціальному житті без втрати практичної орієнтації, притаманній класичній філософії?»⁴².

Повертаючись до ролі політичних інституцій у сьогоденні, Ю. Габермас намагається спроектувати нову модель політики, що відрізнялась би від панівних децизіоністської й технократичної моделей⁴³. Якщо остання, як це вже було сказано, виходить з елітаристського принципу управління, згідно з яким еліта бере на себе функцію керування суспільством, спираючись на останні досягнення науки та техніки, то децизіоністська модель структурує політичну царину як поле боротьби між партіями та політичними лідерами, на якому право ухвалювати рішення належить переможцеві в конкурентній боротьбі. При цьому решта суб'єктів можуть впливати на політичне рішення лише опосередковано, шляхом голосування, що здійснюється на основі кількісних розрахунків.

Ю. Габермас вважає, що обидві моделі є неприйнятними, оскільки обидві вони відмовляють політичним суб'єктам у праві на нормативне ставлення одне до одного, що, фактично, призводить до деполітизації більшості населення. Основою для здійснення справжньої демократичної політики може бути лише комунікативна модель, що спирається на поняття публічної думки й відкритої дискусії. Це, своєю чергою, означає, що спільне волевиявлення громадян може здійснюватись лише на основі механізмів, які могли б забезпечити умови для виконання відповідних процедур. Саме

⁴² Там само. – Р. 44.

⁴³ Див.: McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas / Thomas McCarthy. – Cambridge : The MIT Press 1978. – Р. 11—16.

громадськість, механізм громадського обговорення має бути відновлений у пізньому індустріальному суспільстві, аби подолати наслідки хибної політики надвиробництва й поступової втрати інтеракційного виміру соціальних стосунків.

Як бачимо, від самого початку Габермасової діяльності наріжна проблема, яку мала на меті розв'язати критична соціальна теорія, полягала в побудові методологічної моделі, що могла б забезпечити адекватне розуміння зв'язку між теорією та практикою. Подальше розгортання теоретичних проектів мислителя відбувалось саме з огляду на це запитання і саме з цієї точки зору вони, врешті-решт, і мають бути оцінені.

Отже, на ранньому етапі своєї творчості, Ю. Габермас приділяє основну увагу розглядові питання про взаємозв'язок між теорією та практикою в політичній площині. В результаті відповідних досліджень вдалося встановити проблему відірваності політики від практичного знання та етичних норм, що відбулось в процесі історичного розвитку політичної думки, її становлення як наукової теорії. Одним зі здобутків Ю. Габермаса як політичного теоретика є дослідження генези інституту громадськості та обґрунтування її провідної ролі в сучасному суспільстві. Щоправда, його дослідження на цьому етапі так і не досягають науково-методологічної довершеності, залишаючись на рівні історично-критичних екскурсів. Надалі Ю. Габермас намагатиметься розв'язати проблему співвідношення теорії та практики, поставивши відповідні питання в епістемологічній площині, на рівні критичної теорії пізнання, враховуючи її недоліки з точки зору теорії суспільства⁴⁴.

⁴⁴ Див.: Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – S. 1. – (Theorie ; 2).

РОЗДІЛ II

РЕФЛЕКСІЙНА І КОМУНІКАТИВНА МОДЕЛІ КРИТИКИ

II.1. Методологічні засновки та основопоняття критичної соціальної теорії за працю «Пізнання та інтерес».

II.1.1. Теорія пізнавального інтересу як спроба антропологізації трансценденталізму.

Роботи другої половини 1960-х Ю. Габермас присвячує дослідженню проблеми взаємозв'язку між практикою і теорією на рівні наукової методології. При цьому його праці написані радше з позиції історика науки, аніж системного науковця: власним теоретичним конструкціям і узагальненням автора передують розлогі історичні розвідки, які відбивають складні перипетії взаємовпливів філософії й методології наук, починаючи з кінця XVIII сторіччя. На перший погляд, може здаватись, що відповідним есеям, які включають міркування щодо шляхів філософії від критики пізнання (І. Кант) до критичної теорії суспільства (К. Маркс) й дотичного до цього питання про формування «логік» точних і гуманітарних наук у працях Чарльза Пірса і Вільгельма Дильтая, бракує послідовності. Однак, насправді, ці роботи спираються на парадигмальне бачення історії філософії й науки Нового часу, яке Ю. Габермас запозичує у своїх попередників. Тут він постає не стільки послідовником М. Горкгаймера, скільки наступником Едмунда Гусерля, чия праця «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» (1935) була написана майже одночасно з відомою Горкгаймеровою статтею про традиційну і критичну теорію (1937)⁴⁵.

⁴⁵ Див.: Habermas J. Technik und Wissenschaft als „Ideologie“ / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – S. 147. – (Edition Suhrkamp ; 287).

Намагаючись знайти відповідь на виклик суспільної й світоглядної кризи, що охопила суспільство в 1920-х—1930-х роках, Е. Гусерль вбачає її причину в хибному спрямуванні наукового мислення за взірцем математичного природознавства, що, зрештою, на рівні практики призвело до надмірної раціоналізації взаємодії людини зі світом. Започаткована Рене Декартом об'єктивістська методологія пізнання поступово підпорядкувала собі як філософію, так і позитивні науки. На противагу об'єктивному раціоналізму І. Кант закладає проект трансцендентальної філософії, яка мала б поновити в правах суб'єкта пізнання. Втім, із поля зору «кенігсберзького самітника» вислизає фундаментальний шар життєсвіту. Пізній проект трансцендентальної феноменології мав на меті забезпечити нормативне обґрунтування пізнання феноменів, відштовхуючись від базового поняття життєсвіт, і, таким чином, сприяти виходу з наукової кризи, зумовленої засиллям об'єктивізму.

Ю. Габермас поділяє Гусерлеву критику панівного об'єктивізму, підкреслюючи значення гуманітарних наук із властивим їм практичним інтересом пізнання. Однак разом із цим він відмежовується від пізнього Гусерлевого проекту, стверджуючи, що той хибує на об'єктивістський догматизм: пов'язуючи вихід із кризи з побудовою нової онтології, Е. Гусерль не встигає помітити, що вона, так само як і позитивізм, виходить із протиставлення практики і теорії. «Феноменологія в кращому разі дозволяє визначити норми, згідно з якими трансцендентальна свідомість з необхідністю здійснює свої функції; говорячи мовою Канта, вона описує закони чистого розуму, а не законодавчі норми практичного розуму, на які могла б орієнтуватись сваволя»⁴⁶.

Ю. Габермас розробляє власну критичну теорію з урахуванням недоліків трансцендентальної феноменології. Він покладає в основу свого критичного проекту поняття «пізнавального інтересу» (*erkenntnisleitendes Interesse*). Цей складний термін формується на перетині трансценденталізму

⁴⁶ Habermas J. *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*. – Цит. вид. – S. 152.

й антропології, засвідчуючи відхід Ю. Габермаса від класичної трансцендентальної парадигми⁴⁷.

У філософії І. Канта поняття інтересу визначається як «задоволення, яке ми пов'язуємо з уявленням про існування предмета або вчинком»⁴⁸. Важливим при цьому є розрізнення між поняттями чистого та емпіричного інтересу. Якщо перший спрямований на вчинок як такий, то другий – на предмет вчинку. У випадку чистого інтересу бажання визначається за принципами розуму, через схильність до інтелектуального споглядання, вільного від відчуттів, тоді як у випадку емпіричного – воно зумовлене чуттєвою схильністю. Втім, розрізнення, запроваджене І. Кантом, не дозволяє пояснити, яким чином відбувається актуалізація інтересу до пізнання на практиці, з точки зору суб'єкта, що діє.

Цю проблему намагався розв'язати Йоган Готліб Фіхте. На противагу І. Кантові, цей філософ стверджує примат практичного розуму над теоретичним, а також уводить до теорії пізнання поняття акту. Суб'єкт пізнає, здійснюючи специфічні дії або акти, які Й. Фіхте називає рефлексійними. Через саморефлексію можна звільнитись від догматичних переконань, а це надає можливість для набуття автономії. «Практичний» поворот, здійснений Й. Фіхте, відіграє ключову роль для розуміння поняття пізнавального інтересу в теорії Ю. Габермаса: «В понятті зацікавленої саморефлексії Й. Фіхте інтерес, вплетений у розум, вперше позбавляється своєї вторинності, відіграючи конститутивну роль як для пізнання, так і для дії. Розгорнуте Й. Фіхте поняття саморефлексії як дії, поверненої в самій собі, має систематичне значення для категорії пізнавального інтересу»⁴⁹.

Однак повного визначення поняття пізнавального інтересу набуває тільки з урахуванням філософської критики теорії пізнання Георгом Вільгельмом Фридрихом Гегелем. Останньому вдалось пов'язати рефлексію з

⁴⁷ Зокрема, А. Гонет вказує на поняття пізнавально-конститутивних інтересів в антропології Арнольда Гелена та його вплив на формування теорії Ю. Габермаса в 1960-ті. Див.: Honneth A. *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. – Цит. вид. – Р. 209—210.

⁴⁸ Habermas J. *Erkenntnis und Interesse*. – Цит. вид. – S. 244.

⁴⁹ Там само – S. 258.

життям й осмислити пізнавальний процес в масштабі всього людства. В критичній теорії Ю. Габермаса центральна роль також належить саме людському родові, а не трансцендентальному суб'єктові, як у І. Канта і Й. Фіхте.

Про те, що саме діалектика Г. Гегеля, а не науковчення Й. Фіхте, становить вирішальний пункт Габермасового мислення свідчить, зокрема, перша частина праці «Пізнання та інтерес», в якій детально розглядається Гегелеве спростування Кантової трансцендентальної філософії як критики пізнання⁵⁰. Головні контраргументи Г. Гегеля стосуються того, що замість того, щоб здійснювати філософську критику методології наукового пізнання, І. Кант запозичує пізнавальну модель із природознавчих наук. Таким чином, його критика не є по-справжньому філософською, а спирається на усталені нормативні поняття науки, суб'єкта пізнання й наукової методології в межах природознавства. Філософська ж критика має здійснюватись шляхом рефлексійного самоусвідомлення, а це передбачає кропітку й тривалу роботу суб'єкта з безпосередньо даним в чуттях. Таким чином, філософське пізнання має прямий стосунок до історичного контексту свого формування. Щоправда, Г. Гегелю не вдається уникнути ідеалістичних пересудів, адже при побудові своєї системи він виходить із передпокладання можливості безпосереднього схоплення Абсолюту й досягнення абсолютного знання.

Карл Маркс від початку критикує ідеалізм Г. Гегеля з соціально-антропологічних позицій, переносючи функцію синтезу зі свідомості в царину практичної діяльності. Але згодом під впливом позитивізму його розуміння практики зазнає редукції до поняття праці, тоді як значущість інтерсуб'єктивних взаємодій, навпаки, сильно недооцінюється. Це призводить до виродження марксизму у догматично застосовувану до суспільства модель об'єктивного знання, втілену в діалектичному матеріалізмі Фридриха Енгельса та Йосипа Сталіна⁵¹.

⁵⁰ Див.: там само – S. 14—35.

⁵¹ Див.: там само. – S. 58—59. Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1976. – S. 144—145.

Повертаючись до пізнавальних інтересів, зазначимо, що вони складають свого роду горизонт, задаючи напрям для можливого розвитку суспільних взаємодій, конституюваних структурами праці, мови та влади. Разом із тим пізнавальні інтереси діють зсередини цих взаємодій, вивищуючись понад їхній рівень. За словами Ю. Габермаса, йдеться про «металогічну необхідність інтересів, які не можуть бути ані встановленими, ані відображеними, але мають бути зустрітими»⁵² людством в процесі його розвитку. Таке широке формулювання відбиває намагання Ю. Габермаса уникнути як об'єктивістської помилки трансценденталізму, так і релятивістської помилки натуралізму. П'ять тез, в яких розгортається начерк теорії пізнавальних інтересів у лекції «Пізнання та інтерес» 1965 року, сформульовані об'єктивно рівно настільки, щоб досягти бажаного рівня необхідності, і, разом із тим, не втратити зв'язку із дійсними формотворчими процесами в суспільстві. Так, «природно історичні інтереси, до яких ми зводимо пізнавальні, виходять із природи і, разом із тим, із *культурного розриву з природою*»⁵³. В праці з однойменною назвою, що була видана три роки поспіль, у 1968-му, Ю. Габермас різко заперечує приписування пізнавальним інтересам статусу натуралізованих, стверджуючи, що визначальними для їхнього розуміння є два моменти: з одного боку той факт, що процес пізнання виходить із самих життєвих взаємозв'язків, одночасно діючи в них, а з іншого, – те, що репродукована суспільством життєва форма містить у своїй основі специфічний взаємозв'язок дії та пізнання⁵⁴. Парадоксальний статус «пізнавальних інтересів», що висковзують з лещат як класичного трансценденталізму, так і натуралізму, представляючи собою поняття, фундаментальне для методології критичної соціальної теорії на ранньому етапі творчості Ю. Габермаса, є його спробою детрансценденталізувати розум за рахунок антропології, разом із тим не полишаючи трансценденталістського домагання на об'єктивність, – спробою,

⁵² Habermas J. Technik und Wissenschaft als „Ideologie“. – Цит. вид. – S. 161.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Див.: Habermas J. Erkenntnis und Interesse. – Цит. вид. – S. 260—261.

що згодом буде визнана одним із найслабкіших місць його теоретичної побудови.

II.1.2. Емпірико-аналітичні, історико-герменевтичні та соціально-критичні науки.

Теорія пізнавального інтересу складає металогічний рівень і одночасно забезпечує методологічний інструмент для аналізу й класифікації наукових дисциплін. Як відомо, Ю. Габермас виокремлює три основні типи наукового пізнання: емпірико-аналітичне, історико-герменевтичне та соціально-критичне. Кожен із відповідних регіонів знання характеризується специфічною констеляцією мови, дії та досвіду. Спробуємо наразі дати їх коротку характеристику.

Емпірико-аналітичні дисципліни являють собою логічні конструкції, побудовані в дедуктивно-гіпотетичний спосіб. Речення, що складають ту чи іншу наукову теорію, пов'язуються одне з одним через логічні взаємозв'язки. Вимога об'єктивності з необхідністю веде до формалізації мови і звуження перспективи досвіду. Емпірико-аналітичні науки знаходяться у функціональному колі інструментальної дії, яка організовує світ в найбільш ефективний спосіб. Завданням такого типу знання є розробка прогнозів щодо дійсності, які дозволяють досягти найвищого ступеня вірогідності у передбаченні фактичних подій. Прогнози розробляються на основі правил, що представляють собою операціоналізовані версії об'єктивних законів. Емпірико-аналітичний підхід підпорядковується технічному інтересові, спрямованому на зростання можливостей людини розпоряджатися світом.

Головна особливість історико-герменевтичних наук полягає в тому, що вони взагалі не передбачають металогічного рівня об'єктивних законів. Натомість, цей тип дослідження орієнтується на досягнення порозуміння в життєсвіті. Дослідник не прагне посісти позицію незацікавленого спостерігача, навпаки, – для того, щоб досягти результату, він має брати участь в подіях разом з усіма іншими. Повсякденна мова і досвід культури не

знають в даному випадку спрощення, як це відбувається в емпірико-аналітичних науках. Вони постачають той необхідний ґрунт передданого, що забезпечує досягнення згоди. Остання і становить мету практичного інтересу, яким керується пізнання історико-герменевтичного типу.

Незважаючи на очевидні розбіжності, обидва типи наук усе ж поділяють між собою дещо спільне, на що Ю. Габермас вказує, перед тим, як перейти до методології соціально-критичних наук. На його думку, це «спільне», закладене як в технічному, так і в практичному пізнавальному інтересі, полягає в певного роду догматизмі: «Позитивістська самозрозумілість щодо взаємозв'язку вимірювальних операцій і успішного контролю залишається такою само прихованою, що й самозрозумілість прикутого до витоків передрозуміння інтерпретатора, через яке здобувається герменевтичне знання»⁵⁵. Пізніше Ю. Габермас вкаже на те, що і В. Дильтай, і Ч. Пірс, – хоча вони й намагались розробити теорію пізнання для природничих і гуманітарних наук, – обидва продовжували перебувати в полоні об'єктивізму, так і не спромігшись розпізнати поняття пізнавального інтересу, заснованого на здатності до рефлексійного самоперевершення.

Саморефлексійну позицію можна здобути лише в соціально-критичній парадигмі, спрямованій до того, щоб «інформація про об'єктивні закономірності підштовхувала подію рефлексії в свідомості самих зацікавлених сторін»⁵⁶. Таким чином, «рефлексійна подія» має подвійне значення: з одного боку, в процесі самоусвідомлення пропонованих норм відбувається зміна нерефлексованої свідомості, з іншого, – критично осмисленому знанню може бути відмовлено в застосуванні через його невідповідність. Окрім того, рефлексія виконує синтетичну функцію, поєднуючи між собою знання та інтерес в діалектичному процесі розвитку людського роду. Отже, через здатність до саморефлексії проявляється головна ознака соціально-критичного пізнання – його емансипативний

⁵⁵ Habermas J. Technik und Wissenschaft als „Ideologie“. – Цит. вид. – S. 157—158.

⁵⁶ Там само.

інтерес. Діалектика пізнання та інтересу дозволяє реконструювати історію соціального гноблення, сприяючи самоосмисленню людства на шляху до ідеалу зрілості⁵⁷.

II.1.3. Психоданаліз і критика ідеології.

Втім, специфіка соціально-критичних наук, схоплена в поняттях емансипативного інтересу й саморефлексії, підлягає детальній розробці на рівні логіки пізнання. З цією метою Ю. Габермас звертається до психоданалізу Зигмунда Фрейда, стверджуючи, що останньому вдалося непомітно для себе самого розробити модель наукового пізнання, засновану на саморефлексії, що найбільше відповідає завданням і специфіці критики ідеології.

Як відомо, психоданаліз починається з методу вільних асоціацій, що різко відмежовує його від психіатричної практики кінця XIX, опертої на ефективність гіпнотичного примусу і панівної ролі лікаря. Даючи пацієнту можливість говорити, З. Фрейд розробляє специфічний аналітичний підхід до лікування неврозів. Паралельно із цим, він на матеріалі тлумачення снів розвиває т.зв. глибинну герменевтику, що також відіграє вагому роль у формуванні методології психоданалітичного вчення. Відмінність техніки тлумачення сновидінь відрізняється від традиційного герменевтичного підходу насамперед тим, що інтерпретатор надає особливого значення пропускам, помилкам і викривленням у повідомленнях, що часто трапляються і в повсякденному мовленні. На думку З. Фрейда, саме ці викривлення представляють собою симптоми, що свідчать про приховані стани й думки пацієнта. Завданням аналітика є розшифрування цих символів, поступове виведення їх значення на поверхню свідомості через комунікацію з пацієнтом. В процесі лікування, на практиці терапевт наштовхується на опір, який засвідчує дію механізмів захисту та витіснення, які функціонують на рівні психічного. В такому разі завданням лікаря є подолання цих механізмів через низку технік, наприклад, таких як техніка перенесення,

⁵⁷ Див.: там само. – S. 163—164.

тобто повторне переживання травматичного досвіду пацієнтом, коли лікар бере на себе роль однієї зі сторін колишньої драми або конфлікту. Але головне в техніці аналітичної розмови полягає в реконструкції особистої історії пацієнта до тієї міри, коли він сам зможе пригадати свій травматичний досвід, повернувши витіснене з несвідомого. Зрозуміло, що цей процес не мав би жодного успіху без глибокого добровільного залучення самого пацієнта, його самоусвідомлення і здатності брати на себе відповідальність. Останнє виявляє ключовий елемент психоаналітичної методи – саморефлексію.

Ю. Габермас наголошує на тому, що З. Фрейд припускався помилки, зараховуючи психоаналіз до позитивних наук на кшталт нейрофізіології, адже сама герменевтично орієнтована аналітична техніка виключає можливість повної об'єктивізації терапії, переведення її в розряд автоматично застосовуваного технічного знання. Хоча на пізніших етапах своєї діяльності З. Фрейд вибудовує структурну модель психічного, що включає функціональні інстанції Воно, Я і Над-Я, її неможливо розглядати й застосовувати відокремлено від аналітичного, інтерпретативного за своєю суттю, типу дослідження: «Ті категорії і взаємозв'язки не тільки були відкриті при визначених умовах специфічно забезпечено комунікації, вони взагалі не можуть бути експліковані незалежно від цього»⁵⁸. В своєму баченні психоаналіза Ю. Габермас пропонує посилити компоненту рефлексії, вибудовуючи логіку цієї дисципліни як загальну інтерпретацію. Якщо в попередніх розвідках, присвячених з'ясуванню статусу пізнавальних інтересів, його зусилля спрямовані на те, щоб антропологізувати трансценденталізм, то наразі він, навпаки, намагається трансценденталізувати психоаналіз.

Специфічна логіка психоаналізу дає себе знати в теорії загальної інтерпретації. Ю. Габермас також називає її метапсихологією, або метагерменевтикою, яка включає «основоположні припущення щодо того, як

⁵⁸ Habermas J. Erkenntnis und Interesse. – Цит. вид. – S. 307.

інтеракція і повсякденне мовлення пов'язані одне з одним через патологічний зв'язок і як вони можуть бути представлені в структурній моделі, обґрунтованій через теорію мови»⁵⁹. Теорія загальної інтерпретації може бути проаналізована з точки зору логічної побудови мови інтерпретації, умов емпіричного потвердження і, власне, логіки пояснення як такої. Розробляючи ці три моменти, Ю. Габермас намагається виявити особливе місце психоаналізу, що вирізняє його з-поміж природознавчих і гуманітарних наук.

Отже, яким чином аналітик доходить до поняття «загальної інтерпретації»? На думку Ю. Габермаса, це відбувається в практиці терапевта, що, на прикладі окремої ситуації чи випадку вибудовує типологічну модель, «виокремлюючи подібне з різноманітного»⁶⁰. Наративну рамку, яку він отримує в результаті, можна порівняти зі схемою драми, що розігрується на сцені. Кожна сценічна історія складається з певної низки подій, включаючи окремих персонажів, їх характери та дії, але, зрештою, ці індивідуальні випадки можна типологізувати до рівня сюжетів і ролей. Власне, в цьому і полягає завдання аналітика, який, як вже було сказано, спрямовує свої зусилля на реконструкцію індивідуальної історії. При цьому однак структурний металогічний рівень продовжує відігравати роль телосу, на який орієнтується в своїй практиці лікар, опрацьовуючи фактичний мовний матеріал: «Лише передпокладена метапсихологія дозволяє досягти рівня систематичного узагальнення тому, що інакше залишилося б просто історією»⁶¹.

Крок номер два, який здійснює терапевт, полягає в тому, щоб запропонувати версію загальної інтерпретації, розроблену за даних умов, до уваги пацієнта. Від того, чи буде вона сприйнята останнім чи не буде, залежатиме успішність терапевтичного курсу. За Ю. Габермасом, на цьому етапі застосування має відбутись переклад внутрішньої мови на мову, доступну для розуміння іншого. Критерії успішності чи неуспішності

⁵⁹ Там само. – S. 310.

⁶⁰ Див.: там само. – S. 321.

⁶¹ Там само. – S. 316.

процедури цілком емпіричні: загальна інтерпретація отримує виправдання лише в тому випадку, якщо вона буде прийнята пацієнтом, знайшовши своє продовження вже в новій розповіді, створеній самим хворим. Як зазначає Ю. Габермас, «взяте саме по собі, в ізольованому вигляді непряме potwierдження через асоціацію має лише релятивну цінність. Фрейд мав рацію, наголошуючи на тому, що лише просування аналізу в напрямі до придатності або непридатності конструкції має вирішальне значення: лише контекст формувального процесу в цілому має силу potwierдження або спростування»⁶².

З цих міркувань випливає твердження про те, що логіка загальної інтерпретації поєднує в собі ознаки як емпірико-аналітичного, так і історико-герменевтичного пізнання. При цьому роль головного рушія припадає на саморефлексію пацієнта, що дозволяє віднести цей тип пізнання до соціально-критичного типу. Справді, теорія загальної інтерпретації не втрачає зв'язку із металогічним рівнем структурної моделі, – горизонтом основопонять, на які орієнтується той, хто займається реконструкцією. Подібно до емпірико-аналітичних наук, загальна інтерпретація, як і кожна гіпотеза, також має емпіричні критерії potwierдження. Однак спосіб, в який це відбувається має герменевтичний характер і засновується на можливості розуміння, властивого гуманітарному пізнанню. Вирішальним же пунктом залишається самоусвідомлення пацієнта, що засвідчується його спроможністю продовжити формотворчий процес власного життя за рахунок пригадування витісненого й подальшого розгортання нових історій.

II.2. Методологічні засновки та основопоняття критичної соціальної теорії за працею «Теорія комунікативної дії».

Від моменту проголошення лекції, присвяченої проблемі пізнавальних інтересів, 1965 року до видання фундаментальної праці Ю. Габермаса «Теорія комунікативної дії» на початку 1980-х років минуло майже двадцять

⁶² Там само. – S. 328.

років. Не дивно, що протягом цього часу погляди мислителя зазнали неабияких трансформацій: фактично, Ю. Габермас розробляє теорію комунікативної дії, виходячи з нових методологічних засад. На це фундаментальне зміщення ще наприкінці 1970-х звернув увагу Т. Мак-Карті, вказуючи на перехід Ю. Габермаса від теорії пізнавальних інтересів до теорії комунікативної компетенції, що відбувся ще на початку 1970-х⁶³. В цей час мислитель також з метою обґрунтування теорії суспільства на комунікативній основі вдається до розробки універсальної прагматики, що згодом складе нормативне ядро теорії комунікативної дії.

II.2.1. Критична соціальна теорія як нормативно-емпірична дисципліна.

Ю. Габермас називає теорію комунікативної дії «початком теорії суспільства, що прагне potwierдити власні критерії виправданості»⁶⁴. Щоправда, при цьому теорія комунікативної дії, спрямована на «прояснення нормативних основ критичної теорії суспільства»⁶⁵, не являє собою метатеорію, покликану встановити остаточні засновки власної об'єктивності. В завершальній частині роботи «Теорія комунікативної дії» Ю. Габермас відмежовується від будь-яких фундаменталістських домагань на остаточне обґрунтування, наголошуючи на тому, що його висновки мають статус гіпотез і можуть бути переглянуті в процесі накопичення знання.

За Ю. Габермасом, поняття комунікативної дії відсилає до трьох основних тематичних комплексів⁶⁶:

1. поняття комунікативної раціональності, розвинене достатньо скептично, але разом із тим, здатне запобігти когнітивно-раціоналістичному звуженню розуму;
2. дворівнева концепція суспільства, що дозволяє поєднати парадигми життєвіту та системи у не риторичний спосіб;

⁶³ Див.: MacCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas. – Цит. вид. – Р. 272.

⁶⁴ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – S. 7.

⁶⁵ Habermas J. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – S. 583.

⁶⁶ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Bd. 1. – Цит. вид. – S. 8.

3. теорія модерну.

Таким чином, теорія комунікативної дії включає питання метатеоретичного, методологічного (в сенсі підходу до об'єкту дослідження, орієнтованого на виявлення його смислу) й емпірико-теоретичного (наприклад, яким чином можна пояснити раціоналізацію суспільства в процесі його модернізації?) гатунку. Іншими словами, теорія комунікативної дії спрямована на визначення нормативних засад критичної соціальної теорії в нерозривній єдності з осмисленням фактичних процесів раціоналізації сучасного суспільства та пов'язаного із цим формування таких експертних царин як сучасна наука, позитивне право, мистецтво й мистецька критика⁶⁷.

Така постановка задач вимагає як систематичного, так і історичного типу дослідження. В роботі Ю. Габермаса до систематичного типу відносяться I, III та VI розділи, в яких розробляється нормативна основа його теорії, включаючи такі базові поняття як комунікативна раціональність, вимоги значущості, комунікативна і стратегічна дія, система й життєсвіт. Історичними є розділи II, IV, V, VII, в яких Ю. Габермас намагається переосмислити доробок таких соціальних філософів і теоретиків як Макс Вебер, Теодор Адорно, Дьордь Лукач, Джордж Мід, Еміль Дюркгайм і Талкот Парсонс в стосунку до питань, що постають у межах теорії комунікативної дії. Позиція Ю. Габермаса в межах соціальної теорії відзначається, зокрема, тим, що марксизм, традиційно облюбований представниками критичної соціальної теорії, займає вторинне місце в його власній побудові; натомість, на перший план виходять М. Вебер із теорією раціоналізації й Т. Парсонс із системною теорією суспільства. Завдання для власне критичної теорії формулюються лише у заключному, VIII розділі праці, виходячи з попередніх розробок. Таким чином, можна говорити про те, що критична теорія Ю. Габермаса розробляється на основі універсальної прагматики, що, своєю чергою, складає нормативне осердя теорії комунікативної дії.

⁶⁷ Див.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Bd. 2. – Цит. вид. – S. 584.

Разом із тим, слід мати на увазі, що теорія комунікативної дії в жодному разі не може бути концептуалізована як строга, побудована дедуктивно, ієрархія наук. Адже зрештою, Ю. Габермас подає досить гнучке, прагматично орієнтоване її визначення, як теоретичної рамки, що дозволяє здійснювати міждисциплінарне переосмислення здобутків різних дисциплін, як метатеоретичного, так і емпіричного характеру. Антифундаменталізм Ю. Габермаса, проявляється, зокрема в тому, що філософія в його теорії більше не претендує на роль фундамента для всіх наук, але рівноправно залучається до співпраці поряд з іншими дисциплінами як теорія раціональності. У вступі до «Теорії комунікативної дії» основною партнеркою філософії постає сучасна соціологія, адже саме вона постачає філософії її предмет – суспільство. Втім, необхідність формування теорії на міжкордонні цих двох царин – філософської й соціально-теоретичної – має й більш вагомі підстави, які впливають з логіки історичного поступу цих дисциплін. Після критики з боку емпіризму філософія, що залишалась в межах формальної теорії пізнання, вимагає реформування в сенсі переспрямування філософського дослідження на царину мови, розуміння й повсякденного досвіду. В такому разі, одним із прикладів оновленого філософського проекту може бути теорія аргументації. Соціологія як емпірична дисципліна, своєю чергою, протягом усієї своєї історії й донині мала і продовжує мати справу з проблемою раціональності. Йдеться як про необхідність осмислення розвитку суспільства як єдиного цілого, так і про процес раціоналізації сучасного суспільства та криз, що його супроводжують. З огляду на це, розробка подальших модифікацій проблеми раціональності як у філософії, так і в соціальній теорії, створюють передумови для конвергенції цих дисциплін. В результаті отримуємо можливість ставити філософські питання зсередини суспільних взаємодій⁶⁸:

1. чи можуть відокремлені за доби модерну моменти колись єдиного розуму знову об'єднатись в єдине ціле?

⁶⁸ Див.: там само. – S. 584—585.

2. як може бути налагоджений взаємообмін між експертними царинами та повсякденням?

Розробляючи власну соціальну теорію, Ю. Габермас також орієнтується на здобутки нормативно-емпіричних дисциплін, одним із найяскравіших прикладів яких є когнітивна психологія розвитку Жана Піаже. Складові частини теорії комунікативної дії поєднуються одна з одною на основі принципу когерентності; теорія раціональності, своєю чергою, забезпечує підвищення коефіцієнту ефективності їх поєднання між собою. А це означає, що як засновки, так і висновки теорії комунікативної дії не є остаточними, і з часом можуть бути переглянуті.

Попереднє прояснення методологічних основ теорії комунікативної дії дозволяє зосередитись на найбільш вагомих моментах, що стануть першочерговим предметом нашого аналізу. Йдеться про I, III та VI розділи, де сконцентровані основні методологічні положення теорії комунікативної дії, а також розробляються її фундаментальні поняття.

II.2.2. Комунікативна раціональність і комунікативна дія.

Раціональність цікавить Ю. Габермаса, насамперед, з огляду на те, як вона функціонує в повсякденному житті та діяльності. Раціональність суб'єкта визначається не просто його знаннями, але тим, як вони провляються у його висловлюваннях і діях. Посилаючись на філософію розуму Гілберта Райла, Ю. Габермас стверджує, що між двома видами знання – практичним знанням-як (know-how) і теоретичним знанням-що (know-that) – існує зворотній зв'язок. Тобто, вдаючись до аналізу практичних дій, ми можемо реконструювати те знання про що, яке лежить в її основі.

Таким чином, комунікативну раціональність можна визначити як зв'язок між змістом, значущістю та її умовами для того чи іншого висловлювання⁶⁹. Якщо комунікацію розуміти як практику, що відбувається

⁶⁹ Див.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Bd. 1. – Цит. вид. – S. 27.

між кількома мовцями, які вживають різні види висловлювань, то її аналітичну модель можна подати таким чином:

1. Висуваючи твердження, С1 намагається довести його значущість для іншого.
2. Своєю чергою, його співрозмовник С2 може поставити під питання це домагання значущості й спробувати перевірити його.
3. Для перевірки підстав, з яких виходить С1, С2 застосовує універсальні критерії значущості.

До таких універсальних критеріїв значущості Ю. Габермас зараховує істинність (відповідність висловлювання наявному стану речей), правильність (відповідність висловлювання існуючим нормам) і правдивість (відповідність висловлювання внутрішнім переконанням мовця). Відповідно до тенденції прагматичного пом'якшення трансценденталізму, він називає їх домаганнями значущості (*Geltungsansprüche*), розробляючи це поняття в деталях у попередніх творах⁷⁰.

Особливість Габермасового витлумачення комунікативної раціональності та комунікативної практики полягає в тому, що в процесі їх розробки він намагається знайти відповідь на питання: що об'єднує між собою різні аргументативні практики, які здійснюються в різних життєвих світах та культурних контекстах? Чи існує один тип раціональності, якому мають відповідати ці практики, щоб витримати перевірку на значущість? Саме на статус такого об'єднувачого поняття і претендує комунікативна раціональність, разом із притаманними їй поняттями порозуміння (*Verständigung*) та комунікативної дії (*kommunikatives Handeln*).

З метою потвердження цього Ю. Габермас спочатку намагається показати, що нормативно-регулятивні, експресивні, оціночні та стверджувальні типи мовленнєвих актів належать до єдиної комунікативної практики, всередині якої завжди міститься певне раціональне осердя.

⁷⁰ Див.: Habermas J. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns* / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995. – S. 81; 353—358.

Раціональність, притаманна комунікації, проявляється через аргументацію, в якій мовці аналізують відповідність підстав для своїх тверджень до домагань значущості. Подібна критична практика аргументації дозволяє не тільки виявити допущені помилки, але й поліпшити попередні припущення. Таким чином, аргументація лежить в основі навчального процесу.

За подібною логікою пошуку основи для порозуміння відбувається попередня розробка поняття комунікативної дії. Спочатку Ю. Габермас звертається до теорії трьох світів Карла Попера в інтерпретації його послідовника Яна Ярві, що розробляє класифікацію дії на основі типології зв'язку між дієвцем та світом. Це дозволяє виокремити телеологічну, нормативно-регулятивну й драматургічну дію у відповідності до трьох світів – об'єктивного, соціального та суб'єктивного. Визначальним для розуміння комунікативної дії є поняття мови, що забезпечує порозуміння між дієвцями: «Поняття комунікативної дії передпокладає мову як медіум, через який відбувається порозуміння, в процесі якого учасники, в тому, як вони здійснюють зв'язок зі світом, висувають один до одного домагання значущості, які, своєю чергою, можуть бути прийняті або відхилені»⁷¹.

Ю. Габермасу важливо підкреслити, що пропонований ним шлях до розуміння спирається на здатність дієвців до самоосмислення таких домагань значущості як істинність, правильність та правдивість. Таким чином, визначальним для змісту поняття комунікативна дія, окрім мови, виявляється поняття рефлексії.

В якому співвідношенні перебуває поняття комунікативної дії з телеологічною, нормативно-регулятивною та драматургічними типами дії?

Визначення Ю. Габермаса дозволяють зробити висновок про її подвійну функцію. З одного боку, комунікативна дія здійснює координування, спрямовуючись до узгодження між трьома різними світами. З іншого боку, умовою можливості цього координування є рефлексійна спроможність до комунікації самих дієвців, що й забезпечує вихід поза межі

⁷¹ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Bd. 1. – Цит. вид. – S. 148.

кожного з вищезгаданих світів. Такий парадоксальний статус комунікативної дії, що намагається налагодити взаємозв'язок між трьома світами⁷², водночас не редукуючи їх до самого лише мовлення й ніби з необхідністю впливаючи з них самих, можна виправдати, посилаючись на постметафізичний спосіб мислення Ю. Габермаса, що запитуючи про єдине, відмовляється від покладання однієї першооснови та дедуктивного умовиводу з неї решти понять.

Поняття комунікативної дії набуває своєї повноти у III розділі книги, що має назву «Перший проміжний огляд: соціальна дія, цілераціональність і комунікація»⁷³. Фактично, воно постає на межі двох теорій – універсальної прагматики й теорії соціальної дії, яку Ю. Габермас розвиває, полемізуючи із М. Вебером.

Щодо М. Вебера, то його доробок дозволяє реконструювати дві теорії соціальної дії. Перша з них (т.зв. офіційна) покладає в основу модель цілераціональної дії самотнього суб'єкта, що ставить мету у відповідності до власних мотивів і спроможний обирати правильні в контексті тієї чи іншої ситуації засоби для досягнення цієї мети. Таким чином, відповідно до типів цілепокладання можна виділити цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну й традиційну типи соціальної дії.

Згідно з другою версією (т.зв. неофіційною), типи дії розрізняються у відповідності до механізмів координації дій, якими є суб'єктивний інтерес або нормативна (інтерсуб'єктивна) згода. З точки зору Ю. Габермаса, ця друга класифікація є набагато перспективнішою, ніж перша, оскільки вона не обмежує поняття дії самотнім суб'єктом. Подальший розвиток цієї типології веде до розрізнення між дією, орієнтованою на успіх, та дією, орієнтованою на порозуміння. А це, своєю чергою, дозволяє виокремити три основні типи дії⁷⁴:

⁷² Див.: там само. – S. 125—126.

⁷³ Див.: там само. – S. 369—455.

⁷⁴ Див.: там само. – S. 384.

1. *Інструментальну дію*, спрямовану на досягнення успіху, що регулюється технічними правилами й оцінюється за мірою впливу на те чи інше фактичне становище у світі речей.
2. *Стратегічну дію*, спрямовану на досягнення успіху, що регулюється правилами раціонального вибору й оцінюється за мірою впливу на ухвалення рішень раціональними контрпартнерами.
3. *Комунікативну дію*, при якій плани діяльності координуються не згідно з егоцентричним прорахунком успіху, але у відповідності до актів порозуміння.

З них 1 належить до несоціального, 2 та 3 – до соціального типу дії. Отже, як і в попередньому визначенні, дискусія з М. Вебером дозволяє сформулювати поняття комунікативної дії, що базується на аналітичній моделі порозуміння. Останнє визначається як «процес досягнення домовленості між суб'єктами, що володіють мовною та дієвою компетенцією»⁷⁵. Таким чином, однією з передумов, що покладається в основу комунікативної дії, є згода (*Einverständnis*) як регулятивна ціль.

Надалі перед Ю. Габермасом постає завдання провести чітку демаркаційну лінію між стратегічною й комунікативною дією на рівні формальної моделі, адже в природній настанові їх часто плутають. Він робить це, звертаючись до аналітичного розрізнення між локутивними, іллокутивними і перлокутивними мовними актами. За Джоном Остіном, саме на рівні іллокутивного акту проявляється спосіб, у який щось проговорюється, а, отже, ставлення до цього мовця. Перлокутивним акт вважається тоді, коли мовець досягає впливу на слухача. Головна проблема, з якою зіштовхнувся Дж. Остін, полягала в тому, щоб провести чітке розрізнення між перлокутивними та іллокутивними актами, тобто схопити сутність перлокутивного ефекту.

На думку Ю. Габермаса, виявити таке розрізнення, залишаючись на рівні мовного аналізу – неможливо. Щоб визначити перлокутивний ефект,

⁷⁵ Там само. – S. 386.

слід провести аналіз ширшого контексту соціальної дії. Застосовуючи розрізнення між стратегічною й комунікативною дією можна говорити про те, що перлокутиву відповідає орієнтованість на досягнення успіху, тоді як при іллокутиві ціллю є порозуміння. При цьому стратегічний дієвець на рівні мовних актів може оперувати як перлокутивами, так і іллокутивами в сенсі Дж. Остіна; інакшими словами, поняття стратегічної дії допускає приховування відповідних цілей через застосування оманливих іллокутивних мовних актів.

Це, своєю чергою, дозволяє розширити й уточнити поняття порозуміння. За Ю. Габермасом акт порозуміння має обов'язково включати момент ухвалення рішення – «так» або «ні». Це означає, що слухач має мати змогу критично оцінити смисл висловленого. Таким чином, порозуміння доповнюється ще однією низкою передумов – передумов прийняття (*Akzeptabilitätsbedingungen*), що забезпечує перехід до розгляду проблем, пов'язаних із вже згадуваними домаганнями значущості.

На цьому етапі їх розгляд відбувається в контексті універсальної (формальної) прагматики. Проект цієї дисципліни має врахувати недоліки двох споріднених течій: з одного боку, філософії мови, що в своєму розвитку просувалась від семантики до прагматики (від Готлоба Фреге й Рудольфа Карнапа до пізнього Людвіга Вітгенштайна, Джона Остіна й Джона Сьорля), а з іншого, – емпіричної прагматики, що визначає передумови досягнення порозуміння щодо значень, виходячи з локального контексту, при цьому залишаючи без відповіді питання про можливість його досягнення поза межами того чи іншого з наявних життєсвітів.

Доробок Ю. Габермаса в контексті філософії мови відзначається його зверненням до спадку Карла Бюлера, що поряд із когнітивною та експресивною функціями застосування знаків, виокремив апелятивну, спрямовану до адресата, забезпечивши перехід від семіотичного виміру значення до комунікативного⁷⁶. Це дає можливість доповнити проект

⁷⁶ Див.: там само. – S. 371.

формальної прагматики Дж. Сьорля, який все ще залишається заручником онтологічної моделі, ґрунтованої на взаємодії самотнього суб'єкта зі світом, інтерсуб'єктивним виміром, що базується на домаганнях значущості. Останні, своєю чергою, знаходять відповідність у типах висловлювань і дискурсів.

Наступний крок, що його прагне здійснити Ю. Габермас, полягає в тому, щоб показати, чому комунікативна настанова є фундаментальною. Саме в цьому пункті проявляються універсалістські домагання його проекту. Якщо комунікативна раціональність справді є універсальною, то вона має забезпечити порозуміння в сенсі надання однакової значущості висловлюванням, що здійснюються в стосунку до різних світів. Але як можна надати однакової значущості висловлюванням нормативного, експресивного та стверджувального типу? Чи є те, що висловлюється як істинне, рівнозначне тому, що висловлюється як правдиве? Здається, саме в цьому пункті питання про умови можливості наштовхується на щось неможливе. Але Ю. Габермас все одно продовжує наполягати на введенні інтермодального трансфера значущості (*intermodaler Geltungstransfer*) між різними типами висловлювань із однаковим пропозиційним змістом⁷⁷. З іншого боку домагання значущості як нормативні критерії виявляються ефективними інструментами розрізнення, які, будучи застосовані на практиці, дозволяють уникнути різного роду оман, пов'язаних зі змішуванням нормативного та суб'єктивного аспектів мовної діяльності, визначальної для конституювання соціального світу⁷⁸.

Дискусія з емпіричною прагматикою, завжди обмеженою світом культури, якій Ю. Габермас протиставляє свій формально-універсалістський проект, дозволяє перейти до питання про співвідношення комунікативної дії й життєсвіту. Його детальному розгортанню і присвячено наступний підрозділ нашого дослідження.

⁷⁷ Див.: там само. – S. 442—443.

⁷⁸ Див.: там само. – S. 444.

II.2.3. Система / життєсвіт.

Якщо у першому томі «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас викладає основні поняття й засновки своєї теорії, залишаючись, здебільшого, на рівні універсальної прагматики й теорії комунікативної дії, то основна проблематика другого тому розгортається на рівні теорії суспільства. Розробка базових понять цього рівня – життєсвіту й системи, що їх Ю. Габермас запозичує з феноменології (Едмунд Гусерль, Альфред Шюц) й системної теорії суспільства (Талкот Парсонс), – зосереджена у VI розділі роботи під назвою «Другий проміжний огляд: система й життєсвіт»⁷⁹, на якому ми й зосередимо нашу увагу.

З методологічного погляду, головна проблема, з якою зіштовхується Ю. Габермас в цій частині, полягає в розриві між теорією соціальної дії й теорією соціальної системи, що червоною ниткою маркує одне з найбільш гострих нерозв'язних питань сучасної соціальної теорії. Габермасова теорія пропонує шлях до подолання цього розриву через поєднання двох, здавалось би, несумісних понять. На думку філософа, суспільство як явище можна розглядати одночасно з двох точок зору: як життєсвіту, так і системи. Це, своєю чергою, вимагає модифікації обох понять шляхом перегляду й оновлення їхніх догматизованих значень, які можна здійснити через: 1) застосування до них теорії комунікативної дії; 2) розробку теорії соціальної еволюції, однією з головних проблем якої є пояснення соціальної диференціації (Е. Дюркгайм) та її наслідків для сучасного суспільства. Саме ці два кроки і здійснюються у VI розділі; отримані в подальшому результати дозволяють переглянути тезу Г. Лукача про «уречевлення», за допомогою якої тематизуються патології пізньокапіталістичного суспільства у марксизмі, і, таким чином, поглянути на завдання соціальної критичної теорії по-новому.

⁷⁹Див.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Bd. 2. – Цит. вид. – S. 173—297.

Отже, на першому зі згаданих етапів Ю. Габермас прагне показати, що поняття життєсвіту є комплементарним в стосунку до поняття комунікативної дії. Базовою для розуміння життєсвіту є поняття «ситуації» як «певного виявленого через теми й артикульованого через цілі та плани щодо дій зрізу життєсвітового взаємозв'язку вказівок, що характеризується концентричною впорядкованістю й підвищенням ступеня анонімності та дифузності зі зростанням просторово-часового й соціального віддалення»⁸⁰. Дієвці, що є учасниками ситуації, вдаються до різного ґатунку інтерпретацій з метою порозуміння. Дії, які вони при цьому здійснюють, підпадають під згадувану вище типологізацію на основі теорії трьох світів. Межі ситуації можна уявити як горизонт, здатний розширюватись до соціальних спільнот дедалі більшого масштабу (напр., сім'я – місто – нація).

Водночас ситуацію можна концептуалізувати як переднє тло (Vordergrund), за яким приховується глобальніше заднє тло (Hintergrund), конституйоване мовою та культурою. Але на відміну від феноменологічного розуміння життєсвіту, в своїй інтерпретації цього поняття Ю. Габермас не обмежується світом культури. Навпаки, він прагне подолати культуралістське звуження поняття «життєсвіт» за допомогою теорії трьох світів та віднайдення в ньому елементів суспільства. Так, на думку Ю. Габермаса, життєсвіт співвідноситься із трьома світами подібно до того, як співвідносяться одне з одним зміст і форма. Взаємозв'язок між трьома світами, що його забезпечує орієнтована на порозуміння комунікативна дія, виконує в стосунку до життєсвіту функцію «категоріального каркасу» (kategoriales Gerüst), без якого порозуміння між різними культурами було б неможливим.

Життєсвіт є складним поняттям, що вміщує елементи таких царин як культура, суспільство й особистість. До такого висновку можна прийти, аналізуючи творчість Е. Дюркгейма та Дж. Міда. Більш того, можна говорити про те, що в основі властивих цим царинам процесів культурної репродукції,

⁸⁰ Там само. – S. 185.

соціальної інтеграції й соціалізації лежить поняття комунікативної дії. На цьому етапі Габермасової теорії комунікативна дія визначається як «механізм інтерпретації, за допомогою якого відбувається репродукування запасу знання в культурі»⁸¹. Останнє, своєю чергою, передбачає як передання, так і оновлення традиції через її критичну переоцінку. Таким чином, комунікативна дія є фундаментальним поняттям в емпірично-антропологічному сенсі, що лежить в основі таких, визначальних для суспільного розвитку, процесів як порозуміння, інтеграція та усупільнення. Суспільство, концептуалізоване як життєсвіт, включає три основні складові: а) автономію дієвця; б) незалежність культури від авторитету; с) прозорість комунікації.

Щоправда, шлях раціоналізації життєвіту, пропонований Ю. Габермасом, не виключає ускладнень, одним із проявів яких є розподіл механізмів суспільної інтеграції на соціальну й системну. В теорії Е. Дюркгайма соціальна інтеграція базується на узгодженні орієнтирів дієвців з метою порозуміння, тоді як системна інтеграція має на меті налагодження неінтенційного (механічного) взаємозв'язку між діями та включення їх у функціональну мережу з метою стабілізації наслідків дій. В процесі диференціації це може призводити до остаточного вивільнення системних механізмів інтеграції з нормативного контексту життєвіту. Ю. Габермас намагається прояснити цей процес, звертаючись до теорії соціальної еволюції.

«Еволюційний» підрозділ VI розділу має підзаголовок: відокремлення системи й життєвіту. Його, своєю чергою, можна інтерпретувати, як намагання автора подати аналітичну розробку явища суспільної диференціації, що з необхідністю виникає в процесі розвитку суспільства, й може призводити до соціальної патології. Таким чином, цей підрозділ відіграє ключову роль з точки зору осмислення криз модерного суспільства. Окрім того, саме на цьому етапі відбувається крок, де проявляється

⁸¹ Там само. – S. 210.

особливість теоретичного проекту Ю. Габермаса, а саме – розповсюдження понять «система» й «життєсвіт» на всі етапи історичного розвитку суспільства.

Справді, Ю. Габермас починає з того, що система в зародковому стані присутня вже на етапі архаїчного суспільства. Власне, це й potwierджує одну з головних тез його теорії – можливість розглядати суспільство як з точки зору життєсвіту, так і системи. В первісних суспільствах роль системи відіграє система родинних зв'язків; водночас, вже на цьому етапі можна помітити зародки систем влади та обміну. Щоправда, суттєвим для характеристик системи на цьому етапі є її глибока вплетеність у релігійні вірування й родинні стосунки, що регулюються шляхом усталених норм. Надалі буде важливим показати, яким чином відбувається поступове вивільнення системи з цього нормативного контексту.

На шляху подальшого суспільного поступу й, відповідно, раціоналізації соціальних стосунків, у суспільствах, що вважаються традиційними, виникають такі системні явища як політична організація, яка поступово інституціоналізується в державі. На етапі капіталістичного суспільства економіка відщеплюється від політики; відбувається становлення ринку, що більше не підпадає під регулювання державної влади. Так можна описати процес еволюційного розвитку суспільства з точки зору системної диференціації, яка характеризується постійним зростанням рівня системної складності.

Але на той-таки самий процес еволюції можна поглянути і з перспективи життєсвіту. Тоді стає очевидним становлення інституцій, що позначають зростання рівня його раціоналізації. В найширшому розумінні вони визначаються царинами моралі та права, які розвиваються з конвенціонального рівня в напрямі постконвенціоналізму. Головна теза, що її має на меті захистити Ю. Габермас, полягає в тому, що «в процесі соціальної еволюції вищі рівні [системної – К.Д.] інтеграції не можуть закріпитись доти, доки не будуть розбудовані інституції права, в яких була би втілена моральна

свідомість конвенціонального та постконвенціонального рівня»⁸². В подальшому слід показати, в чому полягають перепони на шляху становлення цих інституцій.

«Патологічна» й завершальна частина теорії суспільства Ю. Габермаса виражається в тезі про «колонізацію життєсвіту» системою. В процесі суспільного розвитку, на етапі становлення капіталістичного суспільства, відбувається звуження комунікативної раціональності, що призводить до перетворення життєсвітового базису на одну з підсистем. Такий поворот неможливо пояснити без звернення до марксової теорії базису й надбудови. Ю. Габермас критикує звуження поняття «базису» до економічних стосунків в догматичному марксизмі, водночас зберігаючи Марксове розуміння проблем капіталістичного суспільства в сенсі патологічного «перевертання» базису й надбудови. В такому разі технологізацію життєсвіту, спостережувану сьогодні, можна розуміти як перетворення техніки на ідеологію й становлення хибної технократичної свідомості, що поступово розповсюдилась на державу й науку, і сьогодні загрожує підкорити все суспільство, включно з його соціокультурним базисом. У цьому процесі відбувається заміщення механізмів координації дій медіями управління (Steuerungsmedien), які призводять до відокремлення інтеракцій від дійсного життєсвітового контексту. Медії управління перекодовують комунікацію, значно її спрощуючи. Зазвичай такими медіями постають гроші та влада. Ще одним джерелом патологій у модерному суспільстві є процес генералізації цінностей, концептуалізований Т. Парсонсом, що продовжує розвивати теорію раціоналізації М. Вебера.

Наприкінці розділу, присвяченого проблемі життєсвіту й системи, Ю. Габермас говорить про необхідність переформулювання неомарксистської концепції «уречевлення», в який схоплювались патології капіталістичного суспільства. На його думку, поняття «предметної форми», розвинене в межах філософії суб'єкта Д. Лукачем, вимагає перетлумачення в комунікативній

⁸² Там само. – S. 261.

парадигмі. Зокрема, йдеться про поняття «форми порозуміння»⁸³ (та, відповідно, її історичних варіантів), що дасть змогу не тільки по-новому усвідомити патології суспільства на етапі його пізньокапіталістичного розвитку, але й закласти шлях до їх подолання.

В цілому розділ мав на меті, реконструюючи зміст основних праць раннього та зрілого етапу творчості Ю. Габермаса, продемонструвати фундаментальну різницю, що проявилася як в методології, так і в основопоняттях відповідних теоретичних побудов. Якщо за 1960-х провідну роль у його проекті критичної соціальної теорії відіграє поняття рефлексії, то у 1980-х її місце посідає комунікація або комунікативна раціональність. Відповідно, якщо в першому випадку за взірць соціально-критичної теорії править психоаналіз, що перевитлумачується з позицій рефлексійного трансценденталізму як теорія загальної інтерпретації, то в другому – універсальна прагматика, розроблена як теорія реконструктивного типу, в результаті конвергенції кількох напрямів філософії мови (теорія мовної компетенції Н. Хомського, теорія мовних актів Дж. Сьорля, теорія комунікації К. Бюлера). В кінцевому випадку, критична соціальна теорія Ю. Габермаса виявляється опертою саме на комунікативну, а не рефлексійну модель. В подальших розділах ми спробуємо осмислити наслідки цього рішення, вдавшись спершу до порівняння обох моделей критики, а потім – до оцінки їхніх недоліків і здобутків.

⁸³Див.: там само. – S. 278.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

В цій роботі ми застосовуємо поняття комунікативної раціональності як до рефлексійного, так і до комунікативного методологічного підходів до критичної соціальної теорії, враховуючи те, що група понять, пов'язаних із комунікацією та рефлексійністю, мала фундаментальне значення як в першому, так і другому випадках. Як на ранньому, так і на зрілому етапах своєї творчості Ю. Габермас створював теоретичні побудови, відштовхуючись від певних базових моделей комунікативних ситуацій і передумови рефлексійного самоосмислення в ній дієвців. Так, хоча базовим для праці «Пізнання та інтерес» є поняття рефлексії, поняття комунікативної ситуації також відіграє тут важливу роль, оскільки терапевтична практика має місце саме на рівні інтеракції. Так в роботі «Теорія комунікативної дії», для якої є базовим поняття комунікативної дії, досягнення порозуміння між учасниками дискурсу вможлиблюється також і завдяки їхній здатності рефлексувати щодо домагань значущості власних мовних актів.

У цьому розділі ми вдамося до порівняння моделей комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса, яке слід витлумачувати як рефлексію над матеріалом, викладеним у попередніх частинах, з метою глибшого осягнення методологічних та евристичних можливостей соціально-критичної теорії.

Завдання здійснити цей аналіз передбачало попереднє виокремлення основних напрямів, за якими б здійснювалось порівняння. Вирішальну роль для їх визначення зіграло передпокладення трьох запитань: (1) в чому полягають подібності та відмінності рефлексійного й комунікативного методологічних підходів? (2) якими є застереження з точки зору перспективи конвергенції відповідних нормативних моделей критичної теорії з

соціальною? (3) якими є можливості застосування відповідного інструментарію з огляду на множинність соціокультурних контекстів?. Власне, за цими трьома орієнтирами і розгортатиметься виклад подальших міркувань в цьому розділі.

III. 1 На перший погляд, порівняння комунікативної та рефлексивної критик виявляє подібність їх загальної логічної побудови: впродовж усього двадцятирічного періоду, що пролягає між обома версіями критичної соціальної теорії, Ю. Габермас так і не змінив свого початкового наміру розробити таку теоретичну рамку, яка б дозволяла поєднати нормативне з емпіричним, теорію з практикою. З огляду на це, як рефлексійна, так і комунікативна моделі структуруються за взірцем нормативно-емпіричної дисципліни, що з необхідністю передбачає перевірку теоретичних суджень на рівні фактів з метою їх спростування або потвердження. В критиці, яка спирається на психоаналіз, металогічний рівень представлений структурною моделлю з її функційними поняттями психічного (Воно, Я і Над-Я), тоді як в теорії комунікативної дії відповідну роль відіграють домагання значущості. Так само, обидві критики включають вимогу потвердження через емпіричне застосування: в першому випадку йдеться про практику лікування, що оцінюється у відповідності до зміни стану конкретного пацієнта, в другому – про застосування нормативного інструментарію критичної теорії до пояснення таких історичних явищ як модерне суспільство.

Разом із тим між обома методологічними підходами – рефлексійним і комунікативним – можна провести чітку лінію демаркації. Вона впливає з порівняння моделей комунікації, розроблених Ю. Габермасом на відповідних етапах його творчості. Аналітична ситуація між лікарем і пацієнтом, з якої виходить автор праці «Пізнання та інтерес», анітрохи не нагадує ситуацію аргументативного обговорення, що становить осердя універсальної прагматики, на яку спирається теорія комунікативної дії. Ці дві принципово

різні ситуації ми пропонуємо позначити як терапевтична і дискурсивна моделі комунікації. Вдамося тепер до їх детального аналізу й порівняння.

Перше, на чому хотілось би наголосити, полягає в тому, що відповідні комунікативні моделі виходять із різного розуміння мови. Як психоаналіз, так і універсальна прагматика мають своїм підґрунтям мовлення, тобто мовну практику, здійснювану суб'єктами, різновидом якої може бути і повсякденна мова. При цьому, однак, міра формалізації і структурованості мовлення в обох дисциплінах є принципово різною. Так, аналітична техніка залучає до уваги всі без винятку мовні компоненти, включаючи патологічні моменти пропусків і перекручень. Окрім того, в глибинній герменевтиці, якою займається аналітик, складним символічним моментам мовлення надається чи не найбільш вагоме значення, адже саме вони є свого роду ключем до розшифрування несвідомого пацієнта. Останнє, звісно, відбувається не без допомоги нормальної мови, яку уводить до гри лікар, реконструюючи історію хворого. Загальна інтерпретація потрібна для того, щоб, по-перше, бути частково інтеріоризованою, заново пережитою пацієнтом, і, таким чином, сприяти пригадуванню, і, по-друге, – слугувати свого роду схемою, у відповідності до якої пацієнт за умови самоусвідомлення отримує змогу перекласти приватні несвідомі потяги, витіснені в царину несвідомого, мовою, зрозумілою для інших, і, таким чином, досягти зменшення впливу неусвідомлених потягів.

Що стосується універсальної прагматики, то, як відомо, ця дисципліна спирається на теорію мовленнєвих актів і має на меті віднайти у мовленні певні універсальні структури, умови його генерування. Ю. Габермас розрізняє конститутивні, експресивні і нормативні мовні акти, у відповідності до яких він типізує соціальні дії й дискурси. При цьому мовець отримує можливість рефлексувати щодо власних мовленнєвих актів за рахунок виявлення їх подвійної структури, де провідна роль в сенсі генерування значення належить іллокутиву. Теорія мовної компетенції, що залучається до універсальної прагматики на правах фундаментальної

складової, стверджує наявність універсальних генеративних мовних структур, якими мовець може оперувати з метою вдосконалення власних здібностей. Долучаючи до цього прагматичний вимір, Ю. Габермас виводить чотири основні домагання значущості, які й становлять умови можливості відповідної нормативної моделі комунікації – дискурсу.

Таким чином, хоча цілісний погляд на рефлексійну і комунікативну побудови критики виявляє їхню схожість, при детальнішому їх розгляді на поверхню виходить принципова різниця, що полягає в перенесенні акцентів в загальній теоретичній моделі з герменевтичної складової на нормативну. Так, у терапевтичній моделі комунікації основна вага припадає на поняття загальної інтерпретації, що, орієнтуючись на телос структурної моделі, усе ж має нарративну будову. Включаючи такі типові компоненти як ролі і сюжети, вона вибудовується як оповідь, що може бути легко припасована до неповторної біографії того чи іншого пацієнта. Якщо ж говорити про дискурсивну модель, то нарратив у ній практично відсутній. Дискурс передбачає ведення обговорення шляхом аргументації, де має місце обґрунтування висловлювань. Ключовим для досягнення розуміння між мовцями є момент прийняття твердження або його відхилення, а це означає здатність ухвалювати рішення самостійно, користуючись власним розсудом, як сказав би І. Кант.

З цього випливає, що терапія і дискурс відрізняються не тільки на рівні поняття мови, – вони виходять з принципово різних попередніх припущень щодо учасників комунікації. Так, учасниками психоаналітичного сеансу є лікар і пацієнт. Очевидно, що компетенції цих двох суб'єктів не є тотожними. Хоча пацієнт проходить терапію добровільно, – а це означає, що, звертаючись до лікаря, він вже перебуває на певному рівні рефлексійного самоусвідомлення, – його когнітивні здатності ані трохи не дорівнюють лікаревим. Пацієнт – це той психічно слабкий і понівечений, хто потребує допомоги; лікар – вправний і досвідчений, який може і бажає допомогти. На противагу цьому, дискурс вимагає від учасників рівного володіння мовними

компетенціями: будь-яка асиметрія тільки стоїть на заваді і має бути остаточно подолана в процесі досягнення порозуміння. Інтерпретація тут цілком поступається місцем формалізованим правилам і процедурам, на які в своїй аргументації орієнтуються сторони.

Наслідком цього є неминуче контрфактичне передпокладання дискурсу як ідеальної мовної ситуації, тоді як теорія загальної інтерпретації залишається невід'ємною від практики спілкування. Ю. Габермас приходить до такого висновку, коли намагається обґрунтувати комунікативну теорію суспільства. Спочатку він критикує кореспондентну та очевиднісну теорії істини, віддаючи перевагу консенсусній. Але остання також не може бути прийнята просто так, інакше неможливо уникнути загрози релятивізму. Той факт, що кожен інший може, так само як і я, бути переконаний у приписуванні суб'єктові того самого предикату, уможлиблюється лише якщо мовці:

- a) висловлюють у зрозумілий спосіб прагматичний сенс міжособистісних зв'язків, так само як і сенс пропозиційної частини їхніх висловлювань;
- b) визнають істинність висловленого в мовних актах (тобто виходять із передумови існування пропозиційного змісту, що в них згадується);
- c) визнають правильність норм, виконання яких забезпечує чинність здійснюваного мовного акту;
- d) не ставлять під сумнів правдивість інших учасників⁸⁴.

Але яким чином можливе дотримання цих чотирьох вимог у дійсній комунікації? Ю. Габермас не приховує, що оволодіння мовними компетенціями на такому рівні, фактично, перебуває поза досяжністю для конкретних індивідів або спільнот. З цього випливає висновок про контрфактичність дискурсу, його природу як ідеальної мовної ситуації. Втім, за Ю. Габермасом, останнє поняття слід правильно витлумачувати: ідеальна мовна ситуація не протистоїть реальності, але присутня в ній як необхідна

⁸⁴ Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. – Цит. вид. – S. 110.

антиципація, обов'язкова для досягнення згоди на практиці: «Я хотів би виходити тут із феномена, що інтуїтивно співприсутній із кожним дієздатним суб'єктом. Коли ми зустрічаємо іншого як суб'єкта, а не як супротивника або предмет, яким ми можемо маніпулювати, то ми (неминуче) приписуємо йому здатність брати на себе відповідальність за власні вчинки. Ми можемо вступити з ним в інтеракцію, налагодити з ним, як вже було сказано вище, інтерсуб'єктивну взаємодію, якщо ми виходимо з пресуппозиції, що в разі відповідного запиту він зможе скласти звіт про свої дії. Ми маємо, оскільки ми в цілому прагнемо ставитись до нього як до суб'єкта, виходити з того, що наш співрозмовник може сказати нам, чому в даній ситуації він поводить себе саме так, а не інакше. Таким чином, ми вдаємося до ідеалізації, а саме такої, яка стосується також і нас, оскільки ми бачимо інших з тієї ж точки зору, з якої вони споглядають і нас; ми припускаємо, що інші, в разі, якщо ми їх запитуємо, можуть назвати підстави для власних вчинків, так само як ми є переконаними в тому, що можемо звітувати про власні дії в разі, якщо інші питатимуть нас»⁸⁵.

Очевидно, що нормативна теорія дискурсу відсилає до ранніх праць Ю. Габермаса, присвячених такому демократичному механізму ухвалення рішень як громадське обговорення. Рефлексійна ж критика, як ми матимемо змогу побачити нижче, містить в собі певні обмеження, що не дозволяють так просто поширити її на політику.

III.2. Міркування щодо можливостей конвергенції психоаналізу та критики ідеологій можна знайти в останній частині праці «Пізнання та інтерес»⁸⁶, вельми далекій від ідеалів синтетичної єдності й аналітичної розробленості окремих понять. Спочатку Ю. Габермас звертається до теорії культури, розробленої З. Фрейдом, наголошуючи на значливості т.зв. ілюзій, які відіграють функцію компенсації за примус з боку суспільства і, разом із

⁸⁵ Там само. – S. 123—124.

⁸⁶ Див.: Habermas J. Erkenntnis und Interesse. – Цит. вид. – S. 332—352.

тим, складають утопічний потенціал його розвитку. Потім він небезпідставно стверджує, що роль цих ілюзій, які не є лише ідеологічними примарами, але, насправді, складають вагому конститутивну компоненту в історичному розвитку людства, зовсім не врахована у Марксовій теорії базису й надбудови. Втім, при цьому Ю. Габермас не показує, яким чином розроблена попередньо теорія загальної інтерпретації з її моделлю комунікації між лікарем і пацієнтом може забезпечити методологію критики ідеології, яка, по суті, є теорією суспільства. З цього з необхідністю випливає питання: чи можна говорити про розробку критики ідеологій на ґрунті психоаналізу, і якщо «так», то якого саме вигляду вона тоді набуває?

На той факт, що терапевтична модель комунікації викликає численні ускладнення при спробі розповсюдити її на теорію суспільства, критики концепції Ю. Габермаса вказували не один раз. Серед них – Г.-Г. Гадамер, Г. Й. Гігель, О. Негт, П. Рікер і Т. Мак-Карті. На початку 1970-х політичний контраргумент був взятий до уваги самим Ю. Габермасом, який представивши на той час свої виправдання, згодом усе ж відійшов від терапевтичної до дискурсивної моделі комунікації, що безпосередньо продовжувала ідеї його ранніх історико-політичних досліджень. В чому ж полягає основний зміст цієї суперечки?

Неспроможність психоаналізу забезпечити методологічний ґрунт для критики ідеологій знаходить своє пояснення в тому, що ситуація психоаналітичного діалогу вельми далека від суперечностей, які домінують у суспільстві, і, відповідно, шляхів їх можливого розв'язання. Слабкість психоаналітичної позиції проявляється у двох основних моментах. По-перше, практика аналітичної психотерапії передбачає міжособистісне спілкування, яке, вочевидь, відсутнє в політиці. Нерівномірний розподіл влади між кваліфікованим лікарем і психічно неврівноваженим пацієнтом може призвести лише до посилення суперечностей, наявних між протидіючими сторонами в політиці. По-друге, умови психоаналітичного діалогу аж ніяк не задовольняють умови класової боротьби, про яку йдеться у випадку критики

ідеологій. Чи справді панівні класи є зацікавленими в комунікації з пригніченими так само, як в ній зацікавлений лікар в стосунку до пацієнта?

На ці закиди у Ю. Габермаса не має іншої відповіді, як запропонувати відокремити теоретичні питання від їхнього практичного застосування, що, фактично, тягне за собою відмову від його попередніх планів прокласти місток між теорією та практикою. Т. Мак-Карті вважає, що, враховуючи вищенаведені закиди опонентів, рефлексійна критична теорія залишає після себе цілу низку нерозв'язних питань: «Як вказує сам Ю. Габермас, передумовою для успіху психоаналітичної терапії є досвід страждання і втрати надії пацієнта, а також бажання останнього звільнитися від цього стану. Чи означає це, що соціальні групи, які не відчують значного невдоволення власною ситуацією, є нездатними до політичного просвітництва? Успішність психотерапевтичної терапії залежить від того, чи зможе лікар запобігти тому, щоб його страждання передчасно добігло кінця. Якщо симптоми зникають до завершення терапії, то ефект страждання має бути збережений через нестачу. Як критичний теоретик може забезпечити це для соціальних груп, над якими він не має санкціонованого контролю? Ключем до психоаналітичної терапії є опір з боку пацієнта; фактично, цей опір посилюється під час проходження курсу лікування. Повідомлення пацієнтові про його справжню ситуацію загрожує підсиленням конфлікту. Які форми матиме інтенсифікація й підсилення конфлікту на соціальному рівні? І як може критик мати справу з пригніченими групами за відсутності інституційно гарантованих, визначених до них стосунків»⁸⁷.

Серед тих, хто наголошував на труднощах синтезу психоаналізу та критики ідеології був Поль Рікер. На його думку, можна говорити про три основні причини несумісності цих теорій. Насамперед, у критиці ідеологій немає місця для психоаналітичної терапії, адже тут ніхто не ідентифікує себе ані з хворим, ані з пацієнтом: критик є таким само приналежним до даної ситуації, що й ті, кого він критикує. До цього додається той факт, що

⁸⁷ McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas. – Цит. вид. – Р. 211—212.

аналітична техніка, яка передбачає створення передумов для переживання такого складного досвіду як ситуація перенесення, не може бути ефективно застосована на рівні соціуму. Нарешті, критика ідеології не надає такої ваги самоусвідомленню, як це передбачає психоаналіз. «...загалом критиці ідеології бракує безпосереднього, досвідного моменту. Вона працює переважно на рівні аналізу компонентів, що складають суспільну машину. Проте, хоча критика ідеології все ж має певні терапевтичні наслідки, її цілі залишаються критичними. Психоаналіз, навпаки, включає в себе критику і зцілення. Функція критики полягає в тому, щоб зцілювати, тоді як ніхто ще не зцілювався в ході ідеологічної критики. Багато хто був нею поранений, але лише одиниці зцілені»⁸⁸, – підсумовує П. Рікер свої міркування про розбіжності між двома дисциплінами.

III.3. Окрім політичного, ще одним важливими аспектом порівняння двох теоретичних моделей критичної теорії, якщо говорити про перспективу її застосування до теорії суспільства, виявляється соціокультурний або культурно-антропологічний. Суперечці Ю. Габермаса з культурними антропологами приділив багато місця в своєму дослідженні Т. Мак-Карті. На відміну від попередньої критики, основним предметом якої є терапевтична модель комунікації, контраргументи в даному випадку спрямовані проти дискурсивної моделі, яка тяжіє до універсалізації.

Для соціального теоретика на кшталт Петера Вінча не має сенсу говорити про інваріанти комунікації взагалі, оскільки спілкування отримує смислову складову лише на рівні культурних практик, які також забезпечують критерії розуміння. Комунікація поза контекстом не є можливою; обстоюючи універсалістську позицію, Ю. Габермас хибує на той самий об'єктивізм, що й позитивні науки. Аналізуючи цю суперечку, Т. Мак-Карті наголошує на значущості генетичного контраргументу Ю. Габермаса,

⁸⁸ Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер ; [пер. з англ.. В. Верлока]. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 305.

який проявляється у його дискусії з Г.-Г. Гадамером. Якщо відштовхуватися від ідеї про безумовний примат культури, ми потрапляємо в пастку консерватизму, який виправдовує традицію, незалежно від того, чи проявляються в ній когнітивні структури. В такому разі домагання універсальності дискурсу можна було б виправдати за допомогою ідеї розвитку, яка з емпіричної точки зору дозволяє підвищити комунікативну компетенцію, а з теоретичної, – говорити про стадії розвитку, необхідність яких була доведена в дослідженнях Ж. Піаже. На думку Т. Мак-Карті, для того, щоб відповісти на закиди опонентів, теоретизування в рамках дискурсивної моделі слід спрямувати, першою чергою, на підсилення генетичної компоненти, яка багато в чому перетинається із герменевтичним рівнем інтерпретації, дозволяючи поставити питання про зв'язок універсальних норм із контекстом: «...універсальність стандартів раціональності, інтегрованих у дискурсивну модель, може бути продемонстрована лише якщо домагання значущості імпліцитно підняті у недискурсивних контекстах, – включаючи інтеракційні контексти в культурах, де бракує критичної традиції, – вказують на можливість дискурсивного звільнення зсередини самих себе»⁸⁹.

В наступному розділі ми побачимо, чи вдалося Ю. Габермасові в його теорії комунікативної дії змістити теоретичну побудову критики модель в цей бік. Поки що ж наголосимо на тому, що проведений порівняльний аналіз дозволив виокремити дві методологічні версії соціально-критичної теорії – рефлексійну і комунікативну, які спираються на принципово різні комунікативні моделі – терапевтичну і дискурсивну. Хоча обидві теорії ставлять за мету поєднати нормативний рівень з емпіричним, вони виходять з принципово різних понять мови і комунікації. Загальна теорія інтерпретації робить наголос на герменевтичній компоненті критики, тоді як теорія комунікативної дії покладається здебільшого на домагання значущості

⁸⁹ Рікер П. Ідеологія та утопія. – Цит. вид. – С. 323.

універсальної прагматики, що зберігають свою тотожність незалежно від контексту. Відповідно, обидві моделі мають різні перспективи застосування на рівні теорії суспільства. Дискурсивна модель виявляє співзвучність із класичними ідеями громадянського суспільства і постачає ґрунт для теоретичних розробок в царині демократичної теорії, тоді як терапевтична, – містить досвідну компоненту, проблематичну з точки зору політики. І, навпаки, терапевтична модель виявляє більшу чутливість до контексту, а, отже, є більш придатною для розуміння культурної специфіки, тоді як потенціал в цьому напрямі дискурсивної моделі виявляється досить слабким через нестачу в ній герменевтичної складової.

РОЗДІЛ IV

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ КРИТИЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ Ю. ГАБЕРМАСА В КОНТЕКСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСКУСІЙ 1970—1980-Х РОКІВ

В цьому розділі, на відміну від попередніх, ми зосередимось не на викладі й аналізі концепцій Ю. Габермаса, але на критиці його розробок, що активізувалася вже в 1970-ті, набувши широкого розголосу за 1980-х. Йдеться про праці таких філософів і вчених як Томас Мак-Карті, Карл-Ото Апель, Дитрих Бьолер, Герберт Шнедельбах, Чарльз Тейлор та ін. Одразу слід відзначити, що оскільки Габермасові напрацювання стосуються питань і проблем на одразу кількох рівнях філософсько-наукової побудови – металогічного, методологічного та емпіричного, – то, відповідно, до дебатів довкола його робіт були залучені також і провідні представники сучасних позитивних наук, наприклад, соціальної теорії та соціології (Джефрі Александер, Ганс Йоас).

Серед робіт, присвячених Габермасовій творчості, одне з найбільш ґрунтовних досліджень його концепції критичної соціальної теорії, – як з точки зору її систематизації, так і проблематизації, – належить перу Т. Мак-Карті. Фундаментальна праця останнього «Критична теорія Юргена Габермаса»⁹⁰ однією з перших системно реконструює шлях німецького мислителя від теорії пізнавальних інтересів до універсальної прагматики, і в жодному разі не може бути залишена поза увагою тих, хто хотів би вивчати його творчість. Вона відіграла ключову роль і для цього розділу, адже саме Т. Мак-Карті ще в другій половині 1970-х вдалося зафіксувати основні проблемні аспекти Габермасового вчення, вказавши при цьому на можливі способи їхнього розв'язання. Проблемні аспекти й ускладнення, на які вказує

⁹⁰Див.: McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas. – Цит. вид.

цей вчений, в подальшому набули тільки більшої гостроти, призвівши до розгортання критичних дискусій довкола теорії комунікативної дії⁹¹.

Нижче подано свого роду підсумок цих дебатів. При цьому ми керувались двома настановами. По-перше, прагненням до систематизації критичних зауважень опонентів Ю. Габермаса з огляду на вже згадані вище рівні філософсько-наукового дослідження. По-друге, необхідністю зосередитись, першою чергою, на проблемах теорії комунікативної дії, оскільки саме на цьому етапі досягають свого апогею проблемні моменти, що спостерігались і раніше, але ще не набули такого ступеня очевидності. Разом із тим, там де це є доцільним, буде згадано і про зв'язок обговорюваних проблем із попередніми розробками Ю. Габермаса.

IV.1. Проблема обґрунтування.

Головні зауваження з боку філософів стосуються металогічного рівня, на якому здійснюється обґрунтування теоретичних положень. Проект Ю. Габермаса, що від самого початку мав за мету оминати як Сциллу наукового об'єктивізму, так і Харибду філософського трансценденталізму, був націлений на розробку такої низки методологічних положень й основопонять, яка б дозволила поєднати теорію з практикою і, разом із тим, зберегти рівень універсальної необхідності. Як вже зазначалось раніше, на ранньому етапі Габермасової творчості таким поняттям постають «пізнавальні інтереси», що, маючи антропологічну природу, разом із тим, отримують статус умов можливості історичного розвитку людства і фундаментального поняття в царині методології наукового пізнання⁹².

Проблематичність покладання такого «гібриду» осягнув вже Т. Мак-Карті. Він вказує на цілу низку проблем, які тягне за собою подібна спроба детрансценденталізації критичного розуму шляхом зближення його з антропологією. На його думку, теорія пізнавальних інтересів, представлена

⁹¹ Див.: вище – С. 4—5.

⁹² Див.: вище – С. 32.

Ю. Габермасом у вигляді історико-філософського начерку, написаного з систематичною настановою, вимагає подальшого прояснення базових понять так само, як і детальної артикуляції основних аргументів. Останні можуть стосуватись дистинкцій між типами наукового пізнання; уточнення визначення апріорного характеру емансипативного інтересу, який, згідно із Ю. Габермасом, є одночасно вбудованим у структуру комунікації; подальшої розробки практики теорії, змодельованої за зразком психоаналізу⁹³.

На рівні методологічного обґрунтування критичної соціальної теорії так, як вона подана в праці «Пізнання та інтерес», можна виокремити дві фундаментальні проблеми. Перша з них стосується функції рефлексії в історії та пізнанні, і була детально проаналізована К.-О. Апелем та Д. Бюлером. У своїй критиці філософи сходяться в тому, що Ю. Габермас припустився помилки, ототожнивши саморефлексію з практикою емансипації. На їх думку, рефлексія, що обстоюється в німецькому трансценденталізмі, має справу, насамперед, із теоретичною роботою, і жодним чином не є безпосередньо пов'язаною з емансипаційним інтересом, який діє на рівні політичної практики. Виходячи з цього, доцільно було б вдатися до розрізнення між трансцендентальною рефлексією щодо загальних умов пізнання і критичною рефлексією, спрямованою на оптимізацію ситуативного знання дієвців із метою емансипації.

Друга проблема стосується спроби Ю. Габермаса антропологізувати трансцендентальні умови можливості пізнання. Т. Мак-Карті показує, що це призводить до плутанини в основопоняттях, наприклад, таких як «природа»: «або природа має статус конституйованої об'єктивності і, таким чином, не може бути підґрунтям для конституювання суб'єкта; або природа є фундаментом суб'єктивності і, таким чином, не може бути просто конститутивною об'єктивністю»⁹⁴.

⁹³ Див.: McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas. – Цит. вид. – Р. 92.

⁹⁴ Там само. – Р. 111.

Наслідком цих незрозумілостей є те, що Габермасова теорія заплутується в суперечностях, таких як дилема між марксистською тезою про історичну зумовленість мислення, в тому числі, критичного, і трансценденталістською тезою про відкриття універсальних умов можливості пізнання⁹⁵. Зрештою, ця дилема може бути розв'язана через пресуппозиції об'єктивістського гатунку, наприклад, ствердження деякої незаперечної онтології природи з властивим їй одвічним спрямуванням згідно з інтересами пізнання. Але це якраз ті передумови, неминучість яких Ю. Габермас і намагається подолати, розробляючи власний проект соціально-критичних наук.

Пізніше критика Габермасової теорії з позиції трансценденталізму буде продовжена Г. Шнедельбахом⁹⁶. У праці «Теорія комунікативної дії» Ю. Габермас ставить перед собою завдання розробити теорію суспільства, яка була б в змозі потвердити власні нормативні критерії. Але чи можливо реалізувати це завдання при відмові від метатеорії, яка б задавала «нормативну мірку» всім нижчим рівням, і відходу від фундаменталістського бачення теоретичних основ? Г. Шнедельбах стверджує, що подібний проект неможливий, враховуючи неспроможність домагань значущості, які лежать в основі теорії комунікативної дії і при цьому мають статус гіпотез, верифікувати власну безумовність без посилання на фундаментальніші теоретичні положення⁹⁷.

Друга фундаментальна суперечність теорії комунікативної дії полягає у когнітивістському витлумаченні поняття «комунікативна раціональність», що має на меті пов'язати філософію як теорію раціональності з соціальною практикою. В своїй контраргументації Г. Шнедельбах прагне показати, що хоча автор теорії комунікативної дії й намагається віднайти загальні умови значущості в дійсних актах комунікації, насправді, він залишається на

⁹⁵ Див.: там само. – Р. 108—109.

⁹⁶ Див.: Schnädelbach H. The Transformation of Critical Theory – Цит. вид. – Р. 7—22.

⁹⁷ Див.: там само. – Р. 22.

когнітивістській позиції, спираючись у своєму поясненні «розумного» на інтуїтивне осягнення.

На проблематику невідповідності між формальним рівнем домагань значущості й практичним рівнем аргументації та спілкування вказують у своїй критиці поняття «комунікативної раціональності» М. Сіл⁹⁸ та Ч. Тейлор⁹⁹. М. Сіл вважає вкрай суперечливою спробу Ю. Габермаса «звести» всі форми комунікації до єдиної нормативної основи. Чи справді умови значущості як «останні» норми порозуміння мають бути обов'язково репрезентовані в тому чи іншому процесі аргументації задля досягнення згоди? Чи можливо говорити про універсальні умови значущості, тоді як на практиці кожна з царин розуму, що розщепився на окремі моменти за доби модерну, щораз керується власною референтною структурою? І, зрештою, чи можна звести все багатоманіття аргументативних практик до єдиної основи комунікативної дії?

На думку М. Сіла, позитивна відповідь на останнє питання призводить до редукції естетичного та практичного дискурсів до теоретичного, що тягне за собою сутнісну дематеріалізацію предмету обговорення, а отже, – втрату аспектів, суттєвих для його розуміння.

Контраргументація Ч. Тейлора має своїм предметом проблему поєднання універсальних умов значущості із партикулярним контекстом життєвих практик. На його думку, Ю. Габермас, розробляючи власну теорію, спирається на припущення про взаємодоповнюваність нормативної структури та практики. А це має своїм наслідком низку утруднень, одним із яких є те, що учасники емпіричної комунікації не усвідомлюють нормативні принципи, артикульовані з метапозиції. Таким чином, реальна комунікація завжди вимагає певної ще-не-до-кінця-усвідомленої компоненти знання. Особливо це дається взнаки на рівні практичного дискурсу, де обговорюються питання етики. Для Ч. Тейлора, що займає

⁹⁸ Див.: Seel M. The Two Meanings of “Communicative Rationality” : Remarks on Habermas’s Critique of a Plural Concept of Reason. – Цит. вид. – Р. 36—49.

⁹⁹ Див.: Taylor Ch. Language and Society. – Цит. вид. – Р. 23—35.

субстанціалістську позицію в етиці, тяжіння Ю. Габермаса до виокремлення формальних нормативних засад комунікації є таким само малоефективним для пояснення життєвих процесів, що й деонтологічна етика І. Канта. Зрештою, опонент доходить до висновку, що універсалістський проект Ю. Габермаса лише посилює притаманні модерну негативні тенденції до розмежування теорії, етики та естетики.

IV.2. Проблема конвергенції з іншими науковими дисциплінами.

У попередньому розділі ми вже мали нагоду пересвідчитись у проблемах, з якими зіштовхується методологія критично-соціальних наук у спробі застосування до соціальної теорії¹⁰⁰. Нараз ж хотілося б зосередити увагу на утрудненнях, що виникають при конвергенції критичної соціальної теорії і теорії соціальної дії. Т. Мак-Карті одним із перших звернув увагу на помилковість розмежування стратегічної й комунікативної дій як типів, а не моментів соціальної дії. На його думку, одним із негативних наслідків такого визначення є цілковите вилучення цілераціональної дії з поля соціальних взаємодій¹⁰¹. Пізніше, вже після видання «Теорія комунікативної дії», сюди додалась контраргументація представників сучасної соціальної теорії.

Так, зауваження Дж. Александера¹⁰² мають на меті виявити «ідеалістичну» помилковість строгого поняттєвого розрізнення між комунікативною та стратегічною діями.

По-перше, це розрізнення свідчить про непослідовність позиції Ю. Габермаса у його полеміці із М. Вебером: прагнучи довести помилковість Веберового витлумачення модерної раціональності лише як цілераціональності, автор теорії комунікативної дії вже в наступному розділі ідентифікує інституції сучасного суспільства винятково зі стратегічною дією.

По-друге, Габермасова теорія хибує на звужене поняття розуміння, яке, начебто, є ознакою лише комунікативної дії. На практиці, як стверджує

¹⁰⁰ Див.: вище. – С. 60—64.

¹⁰¹ Див.: McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas. – Цит. вид. – Р. 24—26.

¹⁰² Див.: Alexander J. Habermas and Critical Theory. – Цит. вид. – Р. 49—73.

Дж. Александер, навіть такі радикальні стратегічні дії як війна або вбивство без розуміння були б неможливими.

Зрештою, дослідник звертає увагу на те, що в теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, яка слугує однією з точок відліку для теорії комунікативної дії, розрізнення між іллокутивними і перлокутивними ефектами (що в термінології Ю. Габермаса відповідає поняттям «комунікативна» й «стратегічна» дія) покладається радше як проблема, аніж остаточно вирішене питання. Йдеться про те, що на рівні мовленнєвих актів, іллокутиви можуть включати стратегічні моменти, так само як перлокутиви – моменти розуміння. Насамкінець, Дж. Александер намагається показати, що замість дуалістичної концепції двох різних видів дії, варто було б розробити дистинкції між різними нюансами одного поняття «дія»¹⁰³.

Аналізуючи типологію соціальної дії, розроблену Ю. Габермасом, Г. Йоас¹⁰⁴ підкреслює її тенденційний, редукціоністський характер. Він звертає увагу на те, що в історії філософії поняття дії мало набагато ширший спектр значень, аніж це пропонує Ю. Габермас. Тобто, комунікативна дія є далеко не єдиною відповіддю на потребу в опорі тенденції до інструменталізації. Схематичне розв'язання цієї проблеми, представлене Ю. Габермасом, залишає поза увагою поняття креативної дії, розроблене у філософії прагматизму.

IV.3. Проблема дуалізму.

Заперечення дуалістичної концепції суспільства є загальником у критиці теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, на який посилались Г. Шнедельбах, А. Гонет, Г. Йоас, Дж. Александер та інші. Підсумовуючи їхні думки, можна говорити про те, що подвоєння на рівні теорії соціальної дії призводить до дуалістичної схеми на рівні теорії суспільства, яке, начебто,

¹⁰³ В цьому контексті також варто звернути увагу на критику тенденції до взаємовиключного протиставлення комунікативної та стратегічної раціональностей, яку розвиває Вікторіо Гьосле. Див.: Гьосле В. Діалектика стратегічної та комунікативної раціональностей // Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле ; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2003. – С. 68—97.

¹⁰⁴ Див.: Joas H. The Unhappy Marriage of Hermeneutics and Functionalism. – Цит. вид. – Р. 97—118.

може розглядатись водночас із обох перспектив – системи й життєсвіту. Наслідком відокремлення системи від життєсвіту в процесі соціальної еволюції так, як його розуміє Ю. Габермас, є те, що перша витлумачується як царина стратегічної, а другий – комунікативної дій. Це, вочевидь, суперечить практичним спостереженням, адже задля своєї діяльності система, як і життєсвіт, завжди потребує певної міри досягнення розуміння.

Влучне означення незручної дихотомії «система-життєсвіт» подибуємо в назві статті Йоганеса Бергера «Лінгвістифікація сакрального й делінгвістифікація економіки»¹⁰⁵. Якщо триматися Габермасових припущень, то виявляється, що такі інституції символічної інтеракції як сім'я чи громадська сфера містять у собі потенціал розгортання комунікативної дії, тоді як економічні інституції й державний апарат виявляються відірваними від мови як засобу досягнення консенсусу¹⁰⁶. Втім, така дискредитація системи не відповідає емпіричним фактам. Як зауважує Т. Мак-Карті¹⁰⁷, спираючись на емпіричні етнометодологічні дослідження, формально організовані сфери діяльності представляють собою середовища, де формальні правила функціонують радше як посилення для фактичних інтеракцій¹⁰⁸, а отже, ми не можемо говорити про формальні організації як такі, що є системно, а не соціально інтегрованими¹⁰⁹.

На думку Г. Шнедельбаха, у Габермасовому розрізненні між системою та життєсвітом, що позначають одне й те саме явище, прихована фундаментальна суперечність. Вона проявляється хоча б у тому, що поняття «життєсвіт» вживається одночасно у двох протилежних значеннях: «феноменологічному», при якому життєсвіт тематизується як певний горизонт можливих значень, що ніколи не досягає остаточної визначеності, і як ґрунт для досягнення порозуміння, виходячи з певних об'єктивно визначених нормативних засад.

¹⁰⁵ Див.: Berger J. The Linguistification of the Sacred and the Delinguistification of the Economy. – Цит. вид. – Р. 165—180.

¹⁰⁶ Див.: там само. – Р. 167.

¹⁰⁷ Див.: McCarthy Th. Complexity and Democracy. – Цит. вид. – Р. 119—139.

¹⁰⁸ Див.: там само. – Р. 124.

¹⁰⁹ Див.: там само. – Р. 130.

Наприкінці попереднього розділу поставало питання, чи вдалося Ю. Габермасу відповісти на звинувачення з боку культурних релятивістів шляхом посилення генетичної і герменевтичної складових у його теорії. Проведений у цьому розділі детальний аналіз критики «Теорії комунікативної дії» дозволяє дати на це запитання негативну відповідь. У соціальній критичній теорії, розробленій на основі універсальної прагматики, спостережувані раніше проблемні аспекти, пов'язані з її обґрунтуванням, конвергенцією з іншими дисциплінами, а також дуалізмом між нормативним та емпіричним рівнями, тільки посилюються.

Спробуємо підсумувати вищенаведений аналіз теорії комунікативної дії в термінах здобутків і прорахунків, звернувшись до праці А. Гонета¹¹⁰, що була написана під значним впливом попередніх дискусій. З одного боку, безсумнівним досягненням Ю. Габермаса є його спроба повернути критичну соціальну теорію на науковий шлях через розробку її нормативних засад, що було неабияким поштовхом для її розвитку в порівнянні з негативізмом і песимізмом пізніх Т. Адорно й Г. Маркузе. В цьому сенсі надзвичайно плідним слід вважати звернення Ю. Габермаса до концепції комунікативної раціональності, коріння якої простежуються в філософській антропології, герменевтиці й універсальній прагматиці. З іншого боку, в порівнянні із роботами Ю. Габермаса 1960-х років, у 1980-х роках в рамках теорії комунікативної дії зазнав значного послаблення емансипативний інтерес знання, а практичний інтерес, своєю чергою, досяг надто високого ступеня формалізації.

Аналізуючи творчість Ю. Габермаса, А. Гонет виокремлює дві парадигми критичної соціальної теорії, що їх можна реконструювати, спираючись на творчий доробок філософа 1965–1981 років¹¹¹. Критична теорія-1, прикладом якої і є теорія комунікативної дії, спирається на

¹¹⁰ Див.: Honneth A. *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. – Цит. вид. – 340 р.

¹¹¹ Див.: там само. – Р. 276–277.

дуалістичну концепцію соціальної дії та суспільства, що, з одного боку має наслідком постулювання ідеалістичних, замкнених на самих собі царин системи й життєсвіту, а з іншого, – хибує на формалістське й статичне бачення суспільної організації, яке має мало спільного з реальною соціальною історією та практикою.

Тим часом Критична теорія-2, зародки якої можна знайти у більш ранніх працях Ю. Габермаса, таких як «Праця та інтеракція. Нотатки до єнської “Філософії духа” Гегеля»¹¹² витлумачує інтерсуб’єктивний процес порозуміння в рамках діалектичної теорії боротьби за визнання. В кінцевому підсумку, це виводить на модель соціального конфлікту, засновану на теорії комунікації.

Саме останній шлях і обирає А. Гонет для розвитку власної соціальної критичної теорії. Для нас же його аналіз є, насамперед, демонстрацією того, що, незважаючи на всі недоліки Габермасової теоретичної моделі в цілому, окремі її компоненти можуть бути взяті за основу при розробці подальших теоретичних побудов і плідно застосовані в галузевих дослідженнях. Виходячи з цього, у прикінцевому розділі цієї роботи ми спробуємо запропонувати оцінку виокремлених вище моделей комунікативної раціональності з огляду на прагматичний поворот, визначальний для тенденцій у соціальній теорії протягом останнього десятиліття.

¹¹² Habermas J. Arbeit und Interaktion. Bemerkungen zu Hegels Jenenser „Philosophie des Geistes“ / Jürgen Habermas // Technik und Wissenschaft als „Ideologie“ / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – S. 9—47.

РОЗДІЛ V

КРИТИЧНА СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ КУЛЬТУРНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

V.1. Прагматичний поворот у критичній теорії: основні стратегії мислення.

У 1980-х роках найбільшим викликом для теорії комунікативної дії, орієнтованої на продовження модерного проекту, стала хвиля постмодерністської філософії, спрямована на демістифікацію розуму, його розвінчання. Протистояння між представниками обох напрямів вилилось у дебати між Ю. Габермасом і Мішеlem Фуко, відлуння яких відчувається до сьогодні. Наслідком цих процесів на теоретичному рівні слід вважати тенденцію до прагматизації критичного мислення, що набула поширення у 1990–2000-них. В найбільш широкому сенсі цю тенденцію слід розуміти як появу й визнання багатьох критик, принципового плюралізму критичних теорій, і, як наслідок, дедалі глибшого проникнення критичного дискурсу в міждисциплінарний, присвячений розмаїтим проблемам сучасного суспільства¹¹³. З іншого боку, можна говорити про прагматичний поворот у критичній соціальній теорії у вузькому сенсі, маючи на увазі низку робіт послідовників Ю. Габермаса у Німеччині (А. Гонет) та, передусім, у США (Т. Мак-Карті, Ш. Бенгабіб, Джеймс Богман, Вільям Рег та ін.).

Першою ластівкою, що провістила зміщення критики в бік прагматизму і плюралізму, стала книга Т. Мак-Карті «Ідеали та ілюзії: про деконструкцію і реконструкцію в сучасній критичній теорії», видана на початку 1990-х¹¹⁴. У ній дослідник вдається до детального аналізу

¹¹³Див.: Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in Honor of Thomas McCarthy. – Цит. вид. – Р. 1–2.

¹¹⁴ McCarthy Th. Ideals and Illusions : On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory / Thomas McCarthy. – Cambridge : The MIT Press 1995. – 264 p.

деконструктивістської (Р. Рорті, М. Гайдегер, М. Фуко, Ж. Дерида) і реконструктивістської (Ю. Габермас) течій як провідних у філософсько-суспільному дискурсі ХХ сторіччя. Результатом їх порівняння стала спроба Т. Мак-Карті виправдати проект «детрансценденталізації» критичного розуму Ю. Габермаса, одночасно наголосивши на необхідності його реформування. На думку вченого, це вимагає відмови від реконструкції інваріантних правил комунікації на користь контекстуального підходу. Як допоміжна дисципліна, що могла б сприяти переходу розуму до прагматичної настанови, обирається етнометодологія Гаролда Гарфінкела¹¹⁵. Прагматизована критика не відмовляється від нормативних засновків, вона продовжує спиратися на чотири головні передумови, які імплікує Габермасів підхід: спільний об'єктивний світ; відповідальність суб'єктів; безумовна достовірність істини і домагань справедливості; імпліцитна орієнтованість на дискурсивне обґрунтування¹¹⁶. Проте ці передумови отримують статус не загальнообов'язкових норм комунікації, яких мають дотримуватися всі, незалежно від контексту, але ідей, що мають місце в дійсності. Завданням критика при цьому є показати релевантність ідей щодо конкретних суспільних проблем та їх розв'язання.

Прагматичний поворот, проголошений Т. Мак-Карті, був взятий на озброєння багатьма інтелектуалами, позиції яких викладені в збірнику «Плюралізм і прагматичний поворот: трансформація критичної теорії», оприлюдненому на початку 2000-них¹¹⁷. Нашим завданням у цьому розділі буде детальне ознайомлення із особливостями прагматичного повороту як у критичній, так і в цілому соціальній теорії, на прикладі проектів Джеймса Богмана (політична теорія) і Джефрі Александера (теорія суспільства). Їхній

¹¹⁵ Щодо особливостей етнометодологічного підходу до розуміння соціального й організації соціологічних досліджень див.: Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел ; [пер. з англ. В. Шовкуна]. – К. : КУРС, 2005. – С. 1—40.

¹¹⁶ Див.: Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in Honor of Thomas McCarthy. – Цит. вид. – Р. 3 ; Р. 120.

¹¹⁷ Збірник складається з трьох основних частин: перша – присвячена соціальній теорії і раціональним засновкам комунікації; друга – включає есеї на тему самості; третя – фокусується на політичній теорії. Див.: там само. – Р. 2.

начерк має забезпечити контекст для фінальної оцінки представлених вище рефлексійного й комунікативного методологічних підходів до критичної соціальної теорії.

V.2. Критика як політика.

Міркування американського теоретика Дж. Богмана, розробника теорії деліберативної демократії, знаходяться в річищі, закладеному Т. Мак-Карті: він наголошує на необхідності такого реформування критики, яке могло б сприяти підвищенню її практичної ефективності, але при цьому не призвело до втрати нормативної складової. Вчений виділяє два розуміння критики: як теоретичної побудови, орієнтованої на практику, і як політичної форми, в яку ця теорія інтегрована. Його зусилля спрямовані на розробку саме другого варіанту критики.

Цей вибір Дж. Богмана є повчальним, особливо якщо згадати про відмову Ю. Габермаса мати справу з теорією організації, висловлену на початку 1960-х. У передмові до англomовного видання збірника «Теорія і практика», мислитель наголошує на необхідності чіткого розмежування між рівнем «формування та розширення критичних теорем, що забезпечують науковість дискурсу (істинні твердження)» і «організації процесу просвітництва, в якому такі теореми можуть бути застосовані й перевірені в особливий спосіб, через ініціювання рефлексійного процесу серед певних груп, на які цей процес спрямований (автентичні осягнення)», що в жодному разі не можуть бути підпорядковані одному принципу¹¹⁸. На його думку, проекти, подібні до теорії організації Д. Лукача як форми опосередкування між теорією та практикою, хибують на догматизм, фактично, скасовуючи автономію мислення на користь ситуативних рішень. Саме тому Ю. Габермас жорстко заперечує витлумачення власного проекту критичної теорії як теорії організації.

¹¹⁸ Habermas J. Theory and Practice. – Цит. вид. – Р. 32.

З огляду на це, щодо пропонування Дж. Богмана варто поставити питання: яким чином, наголошуючи на політичній складовій, можливо уникнути загрози догматизму, про яку попереджав Ю. Габермас? І як, за умови практичного застосування теоретичних положень, можливо зберегти їх домагання на істинність?

Дж. Богман намагається подолати ці утруднення за допомогою своєрідного витлумачення демократичної політики. Принциповим для нього є безумовне визнання правомірності політичної дії на всіх рівнях суспільства, починаючи від жінок, що борються за свої права, і закінчуючи сексуальними меншинами та іншими депривілейованими групами населення. Будь-яка суспільна проблема може бути розв'язана в політичний спосіб. При цьому учасники тієї чи іншої ситуації як громадяни мають рівні права на участь в обговоренні і висловлення власної точки зору. Головна проблема, що виникає при цьому, полягає в тому, як за умов такого розмаїття позицій можливо досягти консенсусу, ухвалення компромісного рішення?

Саме в цьому місці на перший план виходить фігура критика. Критик – це активний суб'єкт даного політичного процесу, когнітивний капітал якого, втім, дещо перевищує знання, що перебуває в розпорядженні інших учасників дискурсу. Головною здатністю критика визнається вміння займати точку зору, відмінну від позиції безпосередньо причетної сторони. Дж. Богман пропонує розрізняти їх відповідно як позиції другої і першої особи. Саме здатність побачити те саме з іншої перспективи і забезпечує «нормативне ставлення» (*normative attitude*), визначальне для позиції критика. «Я намагаюсь довести, що необхідне практичне знання є плюралістичним і розмаїтим за своїми структурою і змістом, поєднуючи не лише різні методи і теорії, але також пов'язуючи одне з одним можливі різноманітні соціальні точки зору у намаганні встановити нормативні критерії та епістемологічну основу для самої критичної активності»¹¹⁹.

¹¹⁹ Bohman J. Participants, Observers, and Critics : Practical Knowledge, Social Perspectives, and Critical Pluralism / J. Bohman // *Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in honor of Thomas McCarthy*. – Цит. вид. – P. 89—90.

Це комбінаторно-плюралістичне знання, яким володіє критик, дозволяє уникнути інструменталістського застосування теоретичних положень до соціальної дійсності. Критик, що бере участь в дискурсі, є таким само учасником, як і інші, повністю розділяючи з ними громадянські права і обов'язки. При цьому його дії спрямовані, насамперед, на пробудження рефлексії серед співучасників обговорення в процесі комунікації з іншими суб'єктами, враховуючи всі можливі соціальні та культурні відмінності.

Власне, з цього й випливає критерій достовірності критичного знання, що імплікує застосування демократичних процедур обговорення серед дієвців з метою підвищення рівня їх самоосмислення – демократія потрактовується тут не просто як політичний процес, але набуває рис самопізнання, перетворюючись на «демократичне дослідження». В такому разі критика може отримати виправдання, якщо вона буде спроможною досягти дійсного підвищення саморефлексійності демократичних практик. «Замість того, щоб домагатись прямого залучення інших в аргументацію задля віднаходження єдиновірного рішення, критики можуть спрямувати свої зусилля на дещо інше: змінити точку зору учасників, розпочавши, таким чином, заново процес рефлексії»¹²⁰.

Коцептуалізуючи в такий спосіб демократичний процес, Дж. Богман, з одного боку, вимагає контекстуальних критеріїв потвердження критичних тверджень, а з іншого, – залишає достатньо простору для виходу поза межі контексту, наполягаючи на вирішальному значенні саморефлексії в тій чи іншій ситуації окремих дієвців. Дія критики тут виходить далеко за рамки спрощеної інструментальної схеми «засіб – мета», адже одноразове успішне досягнення не є основним завданням критика. Спрямованість його дій охоплює дещо більше: в своїй діяльності критик має на меті сприяти реалізації таких умов дискурсивних взаємодій, які б могли щонайкраще сприяти самоусвідомленню окремих дієвців.

¹²⁰ Там само. – Р. 100.

Разом із тим має значення ефективність розв'язання тієї чи іншої конкретної проблеми. Тут може статися в пригоді аналіз дійсних випадків, коли проблема наукових винаходів мала прямий стосунок до політичного активізму¹²¹. Саме такі ситуації й засвідчують нерозривну пов'язаність науки з соціальними практиками, вказуючи на помилковість розгляду наукового поступу окремо від суспільного. Отже, конфронтація критика-науковця з публікою відіграє важливу роль емпіричного потвердження критичного знання. Те, що публіка заперечує наукові досягнення або тези, не обов'язково означає спростування теорії – процес публічної взаємодії так чи інакше має продовжуватись. Йдеться про необхідність забезпечення постійної циркуляції напрацювань на теоретичному рівні, долю яких, втім, вирішує не експертна рада і не одноразове схвалення чи заперечення публіки, але подальші макротренди суспільного розвитку. Таким чином, критика набуває форми рефлексійної практики, в якій можуть бути перевірені здобутки соціальної теорії.

V.3. Оцінка моделей комунікативної раціональності в контексті прагматичного повороту.

Впродовж останніх двох десятиліть тенденція до прагматизації охопила не тільки тих, хто зараховує себе до послідовників критичної соціальної теорії в її габермасівському варіанті, а й соціальну теорію в цілому. Йдеться про «новий теоретичний рух» у сучасній соціології, представлений такими відомими персоналіями як Джефрі Александр (США), Ентоні Гіденс (Великобританія), Пьотр Штопка (Польща) та ін. У цьому розділі хотілось би зупинитись на аналізі методологічних передумов соціальної теорії, представленої у працях Дж. Александера.

Напрямок соціологічної думки, який розвиває цей вчений, має назву «культурна прагматика». Ця назва разом із «соціологією культури» входить

¹²¹ Як приклад, Дж. Богман наводить кампанію хворих на СНІД за доступність лікарняних препаратів. Див.: там само. – Р. 95—96.

до групи дисциплін, що розвинулись у соціальній теорії під впливом «cultural turn». Останній, своєю чергою, асоціюють із напрацюваннями теоретиків постмодерністського і постструктуралістського спрямування в царинах соціуму і культури, таких як Фредерик Джеймсон, П'єр Бурдьє, Кліфорд Гірц, Джудит Батлер та інші.

Серед інших, позиція Дж. Александера вирізняється тим, що орієнтиром його наукової діяльності від початку слугувала системна теорія Талкота Парсонса. В своїх працях цей вчений постає як адепт, і, разом із тим, як критик основних концепцій системного функціоналізму, таких як парадигма соціальної дії, заснована на схемі AGIL, що включає рівні когнітивної (A), експресивної (G), морально-ціннісної (I) й конститутивної (L) символізації. Дослідження з логіки соціальних наук, здійснені Дж. Александером на початку 1980-х років, проводились із врахуванням внеску до методології соціального пізнання численних концепцій в річищі символічного інтеракціонізму, розвитком яких було відзначене попереднє десятиліття. Йдеться про розробки вже згадуваного Г. Гарфінкела, а також таких дослідників як Ірвінг Гофман і К. Гірц, які багато в чому продовжували програму Дж. Міда, віддавши перевагу мікрорівню соціальних взаємодій. Серед інших персоналій, що мали на нього вплив, Дж. Александр перераховує імена П. Рікера, Ю. Габермаса і Ч. Тейлора. Його неофункціоналістський підхід позначений відходом від класичної системної парадигми з метою розробки загальної теоретичної рамки, більш придатної для врахування гнучкості й мінливості соціальних процесів, їхньої контекстуальної специфіки і контингентності¹²².

¹²² Щодо витоків, контексту й мотивів формування соціальної теорії Дж. Александера див.: J. Alexander Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander, Paul Colomy // *Frontiers of Sociological Theory* / [ed. G. Ritzer]. – New York : Columbia University Press, 1990. – P. 33—67. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1990/alexcolomy_neof2dy.pdf. J. Alexander Die neue Theoriebewegung: Eine ihrer Erscheinungsformen [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // *Soziale Differenzierung und Kultureller Wandel Studien zur Neofunktionalistischen Gesellschaftstheorie* / [ed. by J. C. Alexander] – Frankfurt : Campus Verlag, 1993. – S. 31—47. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1993/alexander_sobretlis_de.pdf. J. Alexander From Functionalism to Neofunctionalism: Creating a Position in the Field of Social Theory [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander //

Соціальна теорія перформансу, яку Дж. Александер розвиває в рамках культурної прагматики, відзначається включенням герменевтичної та історичної складових без втрати системної перспективи¹²³. Перформанс розглядається як фундаментальний вимір соціальної практики, що має місце в усіх типах історико-суспільних формацій – від давніх племінних до сучасних капіталістичних. На думку Дж. Александера, можливо дослідити інваріантні елементи, що складають структуру перформативної дії, взаємозв'язок між якими, втім, матиме відмінний характер в залежності від тієї чи іншої історичної доби. Так, можна виокремити шість основних елементів перформансу: (1) колективні репрезентації, серед яких слід розрізняти фонові символи і сценарії сцени; (2) актори; (3) засоби символотворення; (4) мізансцена; (5) соціальна влада і (6) аудиторія¹²⁴. Дослідження співвідношення цих елементів між собою в процесі історичного розвитку дозволяє говорити про виконання на перформативному рівні трьох основних функцій, – єднання, роз'єднання і поєднання (*fusion, de-fusion, re-fusion*), – властивих, відповідно, первісному, ранньому модерному й сучасному типам суспільств. Критерій успішності перформансу за наших часів полягає в тому, чи вдається йому подолати силу поляризації між атомізованими індивідами з метою їх повторного поєднання одне з одним. Таким чином, сучасний перформанс, що представляє собою модифіковану форму давнього ритуалу, відіграє важливу роль у конституюванні пізнього капіталістичного суспільства, незважаючи на тезу про його остаточну технологізацію й відчуження.

Neofunctionalism and After / Jeffrey Alexander. – London : Basic Blackwell, 1997. – P. 3—24. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1997/alexander_funct2neof.pdf.

¹²³ Одна з ключових публікацій із цієї тематики: J. Alexander Cultural Pragmatics – Social Performance between Ritual and Strategy [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual / [J. Alexander, B. Giesen and J. Mast]. – Cambridge, Mass. : Cambridge University Press, 2006. – P. 29—90. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/2006/2006_Cultural%20pragmatics_Social%20Performance%20between%20Ritual%20and%20Strategy_1.pdf.

¹²⁴ J. Alexander Towards a New Macrosociological Theory [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Yale Journal of Sociology. – Vol. 3, Fall 2003. – P. 47. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/2003/Towards_New_Macrosociological_Theory.pdf.

Подібний підхід дозволяє Дж. Александеру поєднати історично-описовий тип дослідження з узагальненнями на системному рівні. Він не тільки концептуалізує типові елементи перформативної структури, що залишаються незмінними, незалежно від плину часу, але й схоплює індивідуальні розрізнення між такими різновидами перформансу як ритуал, драма, сценічна постановка і т.д. Формальний аналіз не призводить тут до втрати символічного значення, трансляція якого є однією з головних функцій перформансу.

Перформанс є переважною формою соціальної практики, оскільки виявляє причетність до всіх царин суспільства, включаючи його економічну, політичну й мистецьку організації. Відповідно, методологічні передумови, з яких виходить культурна прагматика, є достатніми для застосування на емпіричному рівні при дослідженні конкретних практик, що розгортаються за сьогодення.

Короткий огляд прагматичних тенденцій в методології сучасного суспільствознавства знову повертає нас до запитання про порівняння рефлексійної та комунікативної моделей соціальної критики, розроблених Ю. Габермасом. Наразі нами отриманий достатній загальнотеоретичний контекст для того, щоб жорсткіше зафіксувати переваги й недоліки обох підходів з огляду на актуальні тенденції в методології соціального пізнання.

Раніше ми вже наголошували на тому, що головна суперечність при порівнянні рефлексійної та комунікативної критики стосується герменевтичної складової. Універсальна прагматика дозволила Ю. Габермасу розробити нормативну основу соціально-критичного пізнання, що, спираючись на такі поняття як дискурс і домагання значущості, створює підґрунтя для конвергенції із соціальною та політичною теорією. Разом із тим, цей підхід призвів до підсилення металогічної складової його теорії, звівши нанівець її інтерпретативну компоненту: остаточне зміщення Ю. Габермаса на універсалістські позиції, зрештою, вилилося у безперспективне

протиставлення «контекстуалізм-універсалізм», обернувшись черговою хибною дихотомією критичного мислення.

Наразі слід поставити запитання про можливість виходу критики з глухого кута цієї хибної антиномії¹²⁵. Орієнтиром тут може слугувати саме теорія загальної інтерпретації, начерк якої зустрічаємо в праці Ю. Габермаса «Пізнання та інтерес». З-поміж іншого, ця модель соціальної критичної теорії вирізняється тим, що дозволяє в ефективний спосіб сполучити історико-герменевтичний та емпірико-аналітичний типи дослідження, при цьому не заперечуючи необхідність металогічного рівня, який продовжує відігравати роль свого роду регулятивної ідеї.

Цій версії критики, розробленій на основі психоаналізу, докоряли в тому, що вона не може бути застосована до політики. Втім, чи справді політика є фундаментальним виміром соціальної реальності? Зазіхання політичних теорій на верховенство можуть поставити під сумнів праці таких соціологів як А. Шюц, Г. Гарфінкел та Е. Гіденс, згідно з якими фундаментальний вимір інтерсуб'єктивності становить саме життєсвіт або світ повсякденних взаємодій. То ж хіба не може саме цей вимір стати предметом осмислення соціальної критики?

Здається, для подібного сценарію наразі не має жодних перешкод. Відправними точками відліку, на нашу думку, тут мають бути такі вже неодноразово проблематизовані поняття як «особистість», «інтерсуб'єктивність», «спілкування», «розуміння» і «терапія». Чимало явищ сучасного суспільства доводять, що численні викривлення й патології охопили саме міжособистісний шар соціальних взаємодій. То ж у подальшому своєму розвитку критика могла б керуватися не настановою демістифікації й викриття ідеологій на метарівні, але настановою уваги до індивідуальних особливостей, допомоги і зцілення задля набуття подальшого позитивного досвіду соціальних взаємодій.

¹²⁵ Див.: Дмитренко К. Проблема норми в критичній теорії / К. Дмитренко // Критика як філософська настанова. Тези V Міжнародної студентсько-аспірантської конференції «Філософія. Нове покоління». – Київ : Пульсари, 2010. – С. 33—34.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого дослідження узагальнено у таких висновках:

1. Розробляючи власну критичну соціальну теорію, Ю. Габермас спирався на модель нормативно-емпіричної дисципліни, намагаючись показати, яким чином раціональні норми конституують соціальну дійсність. Реконструкція творчого шляху мислителя дозволяє виявити в його доробку дві основні моделі комунікативної раціональності, що розрізняються з точки зору типів комунікації, які лежать в їх основі, і мають значущі імплікації для методології сучасних соціальних наук.
2. Першу модель комунікативної раціональності мислитель формулює у працях другої половини 1960-х років («Пізнання та інтерес»). Він розвиває теорію пізнавальних інтересів як квазітрансцендентальну критику наукового пізнання. Пізнавальний інтерес можна визначити як когнітивний взаємозв'язок, що є іманентно присутнім у таких фундаментальних історико-антропологічних структурах як мова, праця, і влада, і визначає їх розвиток.
3. Це поняття дає змогу запровадити поділ наук на емпірико-аналітичні, історико-герменевтичні і соціально-критичні. Емпірико-аналітичні науки керуються технічним інтересом пізнання, головною метою якого є підпорядкування довколишнього світу за допомогою технічних засобів і якомога більш точне прогнозування майбутнього. Історико-герменевтичні науки спрямовані на досягнення порозуміння, що лежить в основі практичного інтересу пізнання. Якщо перші виходять з передпокладання об'єктивної науки, то другі – з поняття передрозуміння, приналежного до мовно-культурного горизонту традиції. Таким чином, незважаючи на методологічні розрізнення, обом типам наук властивий догматизм. Його можна подолати, звертаючись до соціально-критичних наук, ключовими для розуміння яких є поняття саморефлексії та емансипативний інтерес пізнання.

4. Рефлексійна критика спирається на теорію загальної інтерпретації, яку Ю. Габермас розвиває, переосмислюючи доробок Зигмунда Фрейда. Психоаналітичні поняття формуються в процесі терапевтичної практики, діалогу лікаря з пацієнтом. Хоча теорія загальної інтерпретації включає металогічну структурну модель із функційними інстанціями Я, Воно і Над-Я, основна вага припадає тут на герменевтичний рівень, який передбачає реконструкцію індивідуальної історії пацієнта. Подібно до драми, загальна інтерпретація, яку лікар пропонує пацієнтові, має наративну структуру. Однак, разом із цим, вона є гіпотезою, яка отримує потвердження лише в тому разі, якщо буде прийнята пацієнтом і продовжена на рівні його власного життя.
5. Друга модель комунікативної раціональності була оприлюднена на початку 1980-х років у праці «Теорія комунікативної дії». Вона вибудовується на основі універсальної прагматики, яка, своєю чергою, спирається на теорію мовних актів і комунікативної компетенції. Основним нормативним поняттям тут є домагання значущості, які становлять умови можливості дискурсу. Ю. Габермас виділяє чотири типи таких домагань: істинність, правильність, правдивість і зрозумілість. Хоча на металогічному рівні значущість цих домагань визнається універсальною, вони все одно кожного разу вимагають потвердження на рівні контекстуальних взаємодій.
6. Тип комунікації, яку Ю. Габермас пропонує для теорії комунікативної дії, спирається на поняття дискурсу. Суб'єкти відповідних взаємодій мають однаковий рівень володіння мовними компетенціями, включаючи як здійснення мовних актів, так і рефлексію щодо висловленого. Порозуміння досягається в тому разі, якщо висловлювання приймається слухачем на основі достатнього обґрунтування мовцем власних суджень в процесі аргументації.
7. Порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності в критичній соціальній теорії Ю. Габермаса (відповідно, рефлексійної і

комунікативної критик) дозволяє виявити, що хоча в цілому вони орієнтуються на один різновид наукової побудови, однак фундаментально відрізняються одна від одної з точки зору типів комунікації. Так, критична соціальна теорія, розроблена на основі психоаналізу, так само, як і теорія комунікативної дії, передбачає орієнтацію на металогічний рівень. У першому випадку його роль виконує структурна модель, у другому – універсальні домагання значущості. Подібним чином обидві версії критичної теорії включають вимогу емпіричного potwierдження: для того, щоб набути чинності, загальна інтерпретація має бути застосована на рівні терапії, тоді як комунікативна дія – на рівні теорії модерну.

8. Разом із цим терапевтичний і дискурсивний типи комунікації виходять із принципово відмінного розуміння мови. Так, у випадку діалогу лікаря з пацієнтом значення отримують як мовні акти, так і відхилення від них (пропуски, помилки, перекручення і т.д.). Більш того, останнім надається особлива вага, оскільки, за принципами глибинної герменевтики, саме вони вказують на витіснені у несвідоме потяги, що являють собою основний чинник психічних розладів. Дискурс, навпаки, не передбачає нічого подібного. Універсальна прагматика концептуалізує мовні акти у відповідності до нормативних структур, які вона має реконструювати. Комунікація в даному випадку відбувається між компетентними мовцями, які володіють своїм знанням в повній мірі і прагнуть до його вдосконалення. На противагу психоаналітичному діалогові, що розгортається між досвідченим лікарем і слабким пацієнтом, який потребує допомоги, учасники дискурсу посідають один щодо одного принципово симетричні позиції.
9. Проведений порівняльний аналіз моделей комунікативної раціональності має вагомі наслідки для методології сучасних соціальних наук. В рефлексійній моделі критики основний акцент припадає на герменевтичну компоненту критичної теорії, тоді як в

комунікативній – на нормативну. Дискурс має потенціал конвергенції з політичною теорією, забезпечуючи нормативне підґрунтя громадянського суспільства, тоді як поширення психоаналізу на критику ідеології залишається проблематичним. І, навпаки, теорія загальної інтерпретації є чутливішою до контексту і має кращі перспективи застосування з огляду на культурний поворот, тоді як дискурс з його універсалістськими домаганнями не дозволяє схопити культурні розрізнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альберт Х. Трактат о критическом разуме / Ханс Альберт ; [пер. с нем. И. З. Шишкова]. – М. : УРСС, 2003. – 263 с.
2. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Карл-Отто Апель ; [пер. з нім. В.М. Купліна]. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.
4. Габермас Ю. Що таке «деліберативна політика»? / Ю. Габермас // Залучення іншого: студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; [пер. з нім. Андрій Дахній ; наук. ред. Борис Поляруш]. – Л. : Астролябія, 2006. – С. 337—372.
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики / Г.-Г. Гадамер ; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2000. – Т. 1. – С. 5—343. – (Філософська думка).
6. Гадамер Г.-Г. О круге понимания / Г.-Г. Гадамер // Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер ; [пер. с нем. Ал. В. Михайлова]. – М. : Искусство, 1991. – С. 72—81. – («История эстетики в памятниках и документах»).
7. Гайда А. В. Коммуникация и эмансипация: критика методологических основ социальной концепции Ю. Хабермаса / А. В. Гайда, С. Е. Вершинин, В. Л. Шульц. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 155,[2] с.
8. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел ; [пер. з англ. В. Шовкуна]. – К. : КУРС, 2005. – 338 с.

9. Гегель Г. В. Ф. Иенская реальная философия / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем.]. – М. : «Мысль», 1970. – (Философское наследие). – Т. 1. – С. 285—387.
10. Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем.]. – М. : «Мысль», 1970. – (Философское наследие). – Т. 1. – С. 387—395.
11. Гегель Г. В. Ф. О сущности философской критики / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем.]. – М. : «Мысль», 1970. – (Философское наследие). – Т. 1. – С. 268—285.
12. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
13. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Феноменология духа. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Г. Шпета ; А. Водена]. – М. : Эксмо, 2007. – С. 7—475. – (Философское наследие).
14. Гидденс Э. Ускользающий мир : как глобализация меняет нашу жизнь / Энтони Гидденс ; [пер. с англ. М. Л. Коробочкина]. – М. : Весь мир, 2004. – 116 с.
15. Гидденс Э. Устройство общества : очерк теории структуризации / Энтони Гидденс ; [пер. с англ. И. Тюрина]. – М. : Академический Проект, 2003. – 525 с. – (Концепции).
16. Гидденс Е. Майбутнє європейської соціальної моделі / Ентоні Гідденс ; [пер. з нім. А.В. Роліка]. – Київ : Заповіт, 2006. – 55 с. – (Діалог: соціальна Європа ; вип. 2).
17. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму : навчальний посібник / М. Горкгаймер ; [пер. з нім. М.Д. Култаєвої]. – К. : ППС-2002, 2006. – 283 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
18. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль ; [пер. с нем. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2001. – 315 с. – (Слово о сущем).

19. Гьосле В. Діалектика стратегічної та комунікативної раціональностей // Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле ; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2003. – С. 68—97.
20. Дахній А. Післяслово перекладача. Юрген Габермас: становлення соціального філософа / Андрій Дахній // Залучення іншого: студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; [пер. з нім. Андрій Дахній ; наук. ред. Борис Поляруш]. – Л. : Астролябія, 2006. – С. 372—405.
21. Джакупова С. К. реконструкции понятия коммуникации в социологии Ю. Хабермаса: метатеоретические основания [Электронный ресурс] // Социологическое обозрение. – 2009. – Т. 8. – №3. – С. 84—92. – Режим доступа до статті: <http://www.sociologica.hse.ru/s21/krpksxmo21.pdf>.
22. Дмитренко К. Проблема норми в критичній теорії / К. Дмитренко // Критика як філософська настанова. Тези V Міжнародної студентсько-аспірантської конференції «Філософія. Нове покоління». – Київ : Пульсари, 2010. – С. 33—34.
23. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
24. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
25. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека : современная немецкая практическая философия / А. Н. Ермоленко ; ред. В. А. Малахов. – К. : Наукова думка, 1994. – 200 с.
26. Кант И. Критика практического разума: Основы метафизики нравственности ; Критика практического разума ; Метафизика нравов / Иммануил Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с. – («Слово о сущем»).
27. Кант И. Критика чистого разума. / Иммануил Кант ; [пер. с нем. Н. Лосского ; свер. и отред. Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным ; прим. Ц. Г. Арзаканяна]. – М. : Эксмо, 2008. – 736 с. – (Антология мысли).
28. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. Кон. 1843 – янв. 1844 г. / Карл Маркс // Сочинения : в 50 т. / Карл Маркс ;

- Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 414—429.
- 29.Маркс К. К критике гегелевской философии права. Лето 1843 г. / Карл Маркс // Сочинения : в 50 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 219 —368.
- 30.Маркс К. К критике политической экономии. Авг. 1858 - янв. 1859 г. / Карл Маркс // Сочинения : в 50 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1959. – Т. 13. – С. 1—167.
- 31.Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : Т. I. Кн. 1. Процесс производства капитала / Карл Маркс // Сочинения : в 50 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 23. – С. 1—784.
- 32.Маркс К. Манифест коммунистической партии / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс. // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – Т. I. – М. : Политиздат, 1980. – С. 95—138.
- 33.Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1988. – С. 9—76.
- 34.Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона / Карл Маркс // Сочинения : в 50 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 4. – С. 65—185.
- 35.Маркс К. Тезисы о Фейербахе / Карл Маркс // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – Т. I. – М. : Политиздат, 1980. – С. 1—3.
- 36.Маркс К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс // Немецкая идеология / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М. : Политиздат, 1988. – С. 9—76.

- 37.Маркс К. Экономико-философские рукописи 1844 г. / Карл Маркс // Из ранних произведений : сборник / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М. : Госполитиздат, 1956. – С. 517—642.
- 38.Мід Дж. Дух, самість і суспільство : з точки зору соціального біхевіориста / Джордж Мід ; [пер. Т. Корпал]. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.
- 39.Назарчук А. В. Ю. Хабермас и К.-О. Апель: два подхода к обоснованию теории общества в современной немецкой философии [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук. // Русский филологический вестник. – 1998. – №5. – Режим доступа до статті: <http://www.nazarchuk.com/articles/article4.html>.
- 40.Назарчук А. В. Этико-социальные доктрины К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса (анализ методологических оснований) : диссертация... кандидата философских наук : 09.00.11 [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук. – Режим доступа до тексту: http://www.nazarchuk.com/books/book4/book4_1.html.
- 41.Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества : Тенденции и проблемы глобализации в свете социально-этической концепции К.-О. Апеля / А. В. Назарчук. – М. : Директмедиа паблишинг, 2002. – 378, [2] с. – (ИПП Гриф и К).
- 42.Пиаже Ж. Избранные психологические труды : психология интеллекта, генезис числа у ребенка, логика и психология / Жан Пиаже ; [пер. с фр.]. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
- 43.Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка / Жан Пиаже ; [пер. с фр. В. Большакова]. – М. : Академический проект, 2006. – 477 с. – (Психологические технологии).
- 44.Рікер П. Идеологія та утопія / П. Рікер ; [пер. з англ.. В. Верлока]. – К. : Дух і Літера, 2005. – 378 с.

45. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії : навчальний посібник для вузів / Л. А. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
46. Соболева М. К концепции философии языка Юргена Хабермаса [Электронный ресурс] / М. Соболева // Логос. – 2002. – № 2. – Режим доступа до статті: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_02/07.htm.
47. Твардовский Д. В. Концепция коммуникативной рациональности в трудах Ю. Хабермаса : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Д. В. Твардовский. – М. : б.и., 2006. – 160 с.
48. Тетёркин А. Анализ нормативной грамматики социальной жизни в теории борьбы за признание [Электронный ресурс] / А. Тетёркин // Топос. – 2009. – № 1. – С. 60—76. – Режим доступа до статті: http://www.ecsocman.edu.ru/data/030/976/1222/Topos_2009_1_60-76_Teterkin.pdf.
49. Тур М. Г. Неокласичні моделі легітимації соціальних інститутів / М. Г. Тур. – К. : Парапан, 2006. – 395 с.
50. Турен А. Повернення дівця / Ален Турен ; [пер. з фр. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб]. – К. : Альтпрес, 2003. – 320 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
51. Штомпка П. Социология : анализ современного общества / Петр Штомпка ; [пер. с пол. С. М. Червонной]. – М. : Логос, 2005. – 655 с.
52. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка ; [пер. с англ. ; под ред. В. А. Ядова]. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 414, [1] с.
53. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира : очерки по феноменологической социологии / Альфред Шютц ; [пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 334 с.

- 54.Шюц А. Структури життєсвіту/ Альфред Шюц, Томас Лукман ; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 558 с.
- 55.Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / Фридрих Энгельс // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М. : Политиздат, 1980. – Т. III. – С. 371—415.
- 56.Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М. : Политиздат, 1980. – Т. III. – С. 211—370.
- 57.Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке / Фридрих Энгельс // Избранные произведения: в 3 т. / Карл Маркс ; Фридрих Энгельс ; [пер. с нем.]. – М. : Политиздат, 1980. – Т. III. – С. 102—167.
- 58.Adorno Th. W. Dialektik der Aufklärung / Theodor W. Adorno ; Max Horkheimer // Gesammelte Schriften : [in zwanzig Banden] / Theodor W. Adorno ; [hrsg. von Rolf Tiedemann]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1997. – Bd. 3. – 336 S.
- 59.Adorno Th. W. Zur Metakritik der Erkenntnistheorie : Studien über Husserl und die phänomenologische Antinomien / Theodor W. Adorno // Gesammelte Schriften : [in zwanzig Banden] / Theodor W. Adorno ; [hrsg. von Rolf Tiedemann]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1997. – Bd. 5. – S. 7—247.
- 60.Alexander J. After Neofunctionalism : Action, Culture, and Civil Society [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Neofunctionalism and After / Alexander Jeffrey. – London : Basic Blackwell, 1997. – P. 210—233. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1997/alexander_action.pdf.
- 61.Alexander J. Beyond the Epistemological Dilemma: General Theory in a Post-Positivist Mode [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander //

- Sociological Forum. – 1990. – Vol. 5 (4). – P. 531—544. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1990/alexander_postpos.pdf.
62. Alexander J. Cultural Pragmatics – Social Performace between Ritual and Strategy [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual / [J. Alexander, B. Giesen and J. Mast]. – Cambridge, Mass. : Cambridge University Press, 2006. – P. 29—90. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/2006/2006_Cultural%20pragmatics_Social%20Performace%20between%20Ritual%20and%20Strategy_1.pdf.
63. Alexander J. Die neue Theoriebewegung: Eine ihrer Erscheinungsformen [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Soziale Differenzierung und Kultureller Wandel Studien zur Neofunktionalistischen Gesellschaftstheorie / [ed. by J. C. Alexander] – Frankfurt : Campus Verlag, 1993. – S. 31—47. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1993/alexander_sobretlis_de.pdf.
64. Alexander J. From Functionalism to Neofunctionalism: Creating a Position in the Field of Social Theory [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander // Neofunctionalism and After / Jeffrey Alexander. – London : Basic Blackwell, 1997. – P. 3—24. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1997/alexander_func2neof.pdf.
65. Alexander J. Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition [Електронний ресурс] / Jeffrey Alexander, Paul Colomy // Frontiers of Sociological Theory / [ed. G. Ritzer]. – New York : Columbia University Press, 1990. – P. 33—67. – Режим доступу до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1990/alexcolomy_neof2dy.pdf

66. Alexander J. Recent Sociological Theory Between Agency and Social Structure [Электронный ресурс] / Jeffrey Alexander // *Revue suisse de sociologie*. – 1992. – 18 (1). – P. 7—11. – Режим доступа до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1992/alexander_agcyrmk2.pdf
67. Alexander J. Social Science as Reading and Performance: A Cultural-Sociological Understanding of Epistemology [Электронный ресурс] / J. Alexander, Isaac Reed. // *European Journal of Social Theory*. – 2009. – 12(1). – P. 21—41. – Режим доступа до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/2009/2009%20Social%20Science%20as%20Reading%20and%20Performance_with%20Reed_EJST.pdf
68. Alexander J. Towards a New Macrosociological Theory [Электронный ресурс] / Jeffrey Alexander // *Yale Journal of Sociology*. – Vol. 3, Fall 2003. – P. 45—48. – Режим доступа до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/2003/Towards_New_Macrosociological_Theory.pdf
69. Alexander J. Understanding Social Science: Giving Up the Positivist Ghost [Электронный ресурс] / Jeffrey Alexander // *Perspectives: Newsletter of the Theory Section of the American Sociological Association*. – 1991. – 14 (1). – P. 1—4. – Режим доступа до статті: http://ccs.research.yale.edu/alexander/articles/1991/alexander_posghost.pdf
70. Apel K.-O. Auseinandersetzungen in Erprobung des transzendentalpragmatischen Ansatzes / Karl-Otto Apel. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1998. – 865 S.
71. Apel K.-O. Transformation der Philosophie / Karl-Otto Apel. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1976. – Bd. 1 : Sprachanalytik, Semiotik, Hermeneutik. – 379 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 164).
72. Apel K.-O. Transformation der Philosophie / Karl-Otto Apel. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1976. – Bd. 2 : Das Apriori der

- Kommunikationsgemeinschaft. – 447 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 164).
73. Apel K.-O. Understanding and Explanation: A Transcendental-Pragmatic Perspective / Karl-Otto Apel. – Cambridge : The MIT Press, 1988. – 320 p. – (Studies in Contemporary German Social Thought).
74. Austin J. L. How to Do Things with Words / J. L. Austin. – Cambridge : Harvard University Press, 1994. – 168 p.
75. Benhabib S. Critique, Norm, and Utopia : a Study of the Foundations of Critical Theory / Seyla Benhabib. – New York : Columbia University Press, 1986. – 455 p.
76. Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action / [ed. : Axel Honneth, Hans Joas]. – Cambridge : The MIT Press, 1991. – 305 p.
77. Dahms H.-J. Positivismusstreit. Die Auseinandersetzungen der Frankfurter Schule mit dem logischen Positivismus, dem amerikanischen Pragmatismus und dem kritischen Rationalismus / Harry-Joachim Dahms. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1994. – 446 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1058).
78. Das PRAXIS-Konzept im Zentrum gesellschaftskritischer Wissenschaft [Електронний ресурс] / [hrsg. von H. Müller]. – Norderstedt : BoD-Verlag, 2005. – 308 S. – Режим доступу до книги: http://www.praxisphilosophie.de/das_praxiskonzept_im_zentrum.pdf.
79. Die Übergangsgesellschaft des 21. Jahrhunderts. Kritik, Analytik, Alternativen : [Sammelband im Anschluss an die 2. PRAXIS-Tagung 2006] [Електронний ресурс] / [hrsg. von H. Müller]. – Norderstedt : BoD-Verlag, 2007. – 300 S. – Режим доступу до книги: http://www.praxisphilosophie.de/die_uebergangsgesellschaft.pdf.
80. Giddens A. Introduction to sociology / Anthony Giddens, Mitchell Duneier, Richard P. Appelbaum. – New York : Norton, 2003. – 672 p.

81. Habermas J. Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik. Ein Nachttag zur Kontroverse zwischen Popper und Adorno [Elektronischer ресурс] / Jürgen Habermas // Zeugnisse. Festschrift für Theodor Adorno / [hrsg. von M. Horkheimer]. – Frankfurt a. M. : Europäische Verlagsanstalt, 1963. – S. 473—501. – Режим доступа до статьи: www.vordenker.de/ggphilosophy/habermas_analyt-wissenth.pdf.
82. Habermas J. Erkenntnis und Interesse / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – 364 S. – (Theorie ; 2).
83. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1992. – 666 S.
84. Habermas J. On the Logic of Social Sciences / Jürgen Habermas. – Cambridge, Mass. : MIT, 1988. – 221 p.
85. Habermas J. Technik und Wissenschaft als „Ideologie“ / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1968. – 169 S. – (Edition Suhrkamp ; 287).
86. Habermas J. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung? / Jürgen Habermas, Niklas Luhmann. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1971. – 401 S. – (Theorie. Theorie-Diskussion).
87. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – 533 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1175).
88. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – 641 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1175).
89. Habermas J. Theory and Practice / Jürgen Habermas ; [transl. by J. Viertel]. – Boston : Beacon Press, 1974. – 310 p.

- 90.Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995. – 605 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1176).
- 91.Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1976. – 345 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 154).
- 92.Heidegger M. Sein und Zeit / Martin Heidegger. – Tübingen : Niemeyer, 1993. – S. 2—39 ; 66—89 ; 134—167.
- 93.Hermeneutik und Ideologiekritik / [Karl-Otto Apel, Claus v. Bormann, Rüdiger Bubner u.a.]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1971. – 316 S. – (Theorie-Diskussion).
- 94.Honneth A. Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte / Axel Honneth. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1994. – 301 S. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 1129).
- 95.Honneth A. The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory / Axel Honneth ; [transl. by Kenneth Baynes]. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1991. – 340 p. – (Studies in Contemporary German Thought).
- 96.Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie / Max Horkheimer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1992. – 304 S. – (Fischer Wissenschaft).
- 97.Horster D. Jürgen Habermas / Detlef Horster. – Stuttgart : Metzler, 1991. – 165 S. – (Sammlung Metzler ; Bd. 266).
- 98.Husserl E. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die Phänomenologische Philosophie / Edmund Husserl // Gesammelte Werke / Edmund Husserl ; [hrsg. von W. Biemel]. – Haag: Martinus Hijhoff, 1976. – Bd. VI. – S. 1—193.
- 99.James W. Pragmatism, and four essays from The meaning of truth / W. James. – New York : Meridian Books, 1955. – 269 p.

100. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft : in 2 Bd. / Niklas Luhmann. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1997. – 1164 S.
101. Luhmann N. Soziale Systeme : Grundriss einer allgemeinen Theorie / Niklas Luhmann. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1987. – 674 p. – (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft ; 666).
102. McCarthy Th. Ideals and Illusions : On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory / Thomas McCarthy. – Cambridge : The MIT Press 1995. – 264 p.
103. McCarthy Th. The Critical theory of Jürgen Habermas / Thomas McCarthy. – Cambridge : The MIT Press 1978. – 466 p.
104. Miebach B. Soziologische Handlungstheorie: Eine Einführung / Bernhard Miebach. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. – 480 S.
105. Parsons T. Societies : Evolutionary and Comparative Perspectives / Talcott Parsons. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, [1966]. – 120 p. – (Foundations of modern sociology series).
106. Parsons T. The Social System / Talcott Parsons. – Glencoe, Ill. : Free Press, 1964. – 575 p.
107. Parsons T. The Structure of Social Action : a Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers / Talcott Parsons. – New York : The Free Press, 1968. – V. 1. : Marshall, Pareto, Durkheim. – 470 p.
108. Parsons T. The Structure of Social Action : a Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers / Talcott Parsons. – New York : The Free Press, 1968. – V. 2. : Weber. – 368 p.
109. Pluralism and the Pragmatic Turn : the Transformation of Critical Theory : Essays in honor of Thomas McCarthy / edited by William Rehg and James Bohman. – Cambridge : The MIT Press 2001. – P. 1—144.
110. Popper K. R. The Logic of Scientific Discovery / Sir Karl Popper. – New York : Basic Books, 1961. – 479 p.

111. Searle J. R. *Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language* / John R. Searle. – London : Cambridge U.P., 1969. – 203 p.
112. Srubar I. *Die pragmatische Lebenswelttheorie* / I. Srubar // *Phänomenologie und Soziologie heute : theoretische Positionen, aktuelle Problemfelder und empirische Umsetzungen* / [Hrsg. : J. Raab, M. Pfadenhauer, P. Stegmaier u.a.]. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – S. 41—52.
113. Studienführer Hans Albert [Электронный ресурс] / [Kollektiv der Autoren]. – Druckausgabe des Wikibooks, 2006. – 118 S. – Режим доступа до КНИГИ:
http://de.wikibooks.org/wiki/Studienf%C3%BChrer_Hans_Albert.
114. Taylor Ch. *The Explanation of Behaviour* / Ch. Taylor. – London: Routledge & Kegan Paul, 1970. – 277 p. – (International Library of Philosophy and Scientific Method).
115. *Understanding and Social Inquiry* / [ed. by Fred R. Dallmayr, Thomas A. McCarthy]. – Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1977. – 365 p.
116. Weber M. *Der Sinn der „Wertsfreiheit“ der sozialen und ökonomischen Wissenschaften.* / Max Weber // *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* / Max Weber ; [Hrsg. : Johannes Winckelmann]. – Tübingen : Mohr, 1988. – S. 489—540. – (UTB für Wissenschaft : Uni-Taschenbücher ; 1492).
117. Weber M. *Die drei reinen Typen von der legitimen Herrschaft* / Max Weber // *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* / Max Weber ; [Hrsg. : Johannes Winckelmann]. – Tübingen : Mohr, 1988. – S. 475—488. – (UTB für Wissenschaft : Uni-Taschenbücher ; 1492).
118. Weber M. *Soziologische Grundbegriffe* / Max Weber // *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* / Max Weber ; [Hrsg. : Johannes Winckelmann]. – Tübingen : Mohr, 1988. – S. 582—613. – (UTB für Wissenschaft : Uni-Taschenbücher ; 1492).

119. Weber M. Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie / Max Weber // Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre / Max Weber ; [Hrsg. : Johannes Winckelmann]. – Tübingen : Mohr, 1988. – S. 427—474. – (UTB für Wissenschaft : Uni-Taschenbücher ; 1492).
120. Winch P. The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy / Peter Winch. – London : Routledge & Paul, 1967. – 143 p. – (Studies in philosophical psychology).
121. Wittgenstein L. Philosophische Untersuchungen : Teil 1 / L. Wittgenstein // Tractatus logico-philosophicus. Tagebücher 1914 – 1916 [u.a.] / L. Wittgenstein. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1989. – (Werkausgabe ; Ludwig Wittgenstein ; Bd. I). – S. 225—485.